

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 89-90, 1996-1997

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 89-90, 1996-1997

БОРБАТА НА ДЕМОКРАТИЧЕСКИЯ СГОВОР С ОПОЗИЦИЯТА ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА ОБЩИНИТЕ (1926-1931)

ВАЛЕРИ КОЛЕВ

Валери Колев. БОРЬБА ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО СГОВОРА С ОППОЗИЦИЕЙ ЗА МЕСТНОЕ УПРАВЛЕНИЕ (1926-1931 гг.)

Исследование основано на первостепенных архивных источниках и материалах периодической печати и воссоздает картину политической борьбы правящей партии Демократический сговор и оппозиции за контроль над местным самоуправлением. Рассматривается сочетание политических и административно-полицейских методов, таких как: организация избирательной кампании, нажим и роспуск общинских советов, увольнение мэров по местам. В период 1926-1928 гг. режим обычно рассчитывал на политические средства контроля. Эта линия была успешной из-за противоречий внутри оппозиции и из-за объявления Коммунистической партии вне закона. Объединение оппозиционных партий по инициативе лидеров Демократической партии, легализация коммунистического движения в лице Рабочей партии и дезинтеграционный процесс внутри Демократического сговора привели к усилению административного нажима после 1929 г.

Valery Kolev. THE STRUGGLE BETWEEN THE DEMOCRATIC ENTENTE AND THE OPPOSITION FOR CONTROL OVER THE MUNICIPAL GOVERNMENT, 1926-1931

The study, based on primary archival sources and press, reconstructs the political struggles in Bulgaria between the governmental party the Democratic Entente and the opposition for the establishment of control over the municipal government. It reveals the combination of political means through elections and administrative pressure through the police and through dissolving the municipal councils and the mayors. In the years 1926-1928 the regime counted more on the political influence of the Democratic Entente and on the political means as a whole. That policy was successful because of the sharp contradictions between the opposition parties and the outlawing of the Communist Party. The process of the establishment of a broad oppositional coalition under the pressure of the leaders of the Democratic Party, the legalization of the Communist movement as a Workers Party and the starting disintegration within the Democratic Entente resulted in the implementation of more administrative pressure after 1929.

Взаимоотношенията между централната държавна власт и местната общинска администрация са ключов елемент от изучаването на историята на държавните и обществените институции и на политическия живот в страната. В периода между двете световни войни вниманието на изследователите на този проблем е фокусирано около върховите прояви на комунистическото движение при овладяване на общинските управления в годините 1919–1923 и през 1932 г. По разбираеми причини обаче те не са имали съществено значение за развитието на общините в междувоенния период и са оказали слабо влияние върху политическите процеси. От друга страна, някои историци на правото са описали и анализирали законовия механизъм на това въздействие, без да обръщат внимание на конкретното му приложение¹.

Все още на заден план остава изясняването на конкретното прилагане на административните възможности на централната власт за контрол върху местната администрация, интензивността на държавната намеса и случаите, при които тя се проявява. В голяма степен непроучена е и политиката на опозиционните формации за противодействие на управляващите в областта на локалното самоуправление, където политическите борби и комбинации играят ролята на пробен камък за общонационални действия. Докато за първите общински избори, проведени от Демократическия сговор през пролетта на 1924 г., има вече начални публикации², то общинската политика при второто сговористко правителство на Андрей Ляпчев е напълно пренебрегната. Изключение представляват някои изследвания, където общинската тема е спомената периферно³.

Настоящото проучване е опит за реконструкция на политическите борби, свързани с овладяването на управлението на общините в периода 1926–1931 г. То е изградено на основата на документален материал от фондовете на Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ), запазени в ЦДА, от фондовете на ЦПА и на някои местни архивохранилища. Широко е използвана централната, а и местната политическа и специализирана общинска преса, както и съществуващите научни изследвания за разглеждания период.

* * *

Всички български партии, веднъж дошли на власт, разчитаха на два основни лоста за контрол върху местното самоуправление. От една страна, това бе овладяването на общинските администрации по пътя на спечелване на общественото доверие чрез избори. Достъп до този механизъм имаше и опозицията. По действащото от 1886 г. законодателство общинските избори се провеждаха на всеки три години в градовете и на всеки две – в селата, по пропорционалната система чрез пряко тайно гласуване от всички постоянни жители на

общината, записани в нейните регистри. Изборите се провеждаха във втория неделен ден на февруари – за градските общини, и в третия неделен ден на същия месец – за селските общини⁴. От 1924 г. бяха отменени цветовете за общинските бюлетини и дори обозначаването на партията или коалицията, която издигаше съответната листа⁵.

Вторият по-ефективен лост бе пряката административна намеса на централните държавни органи в общинската автономия. Тя превръща общините в най-нисше подразделение на административната структура на държавата и ликвидираше елемента на самоуправлението. Историческата традиция отдаваше водещо място на тази тенденция. Законодателството допускаше преждевременно разпускане на общинските съвети само ако половината или повече общински съветници си подадат оставката или бъдат отстранени с определение на окръжния съд по искане на прокурора поради подвеждане под углавна съдебна отговорност. Заместването на титулярите с подгласниците им от съответната кандидатска листа бе възможно само ако те са получили поне половината от гласовете на първоначално утвърден общински съветник и ако в съвета остане поне половината от началния му състав. На мястото на разпуснатия общински съвет правителството чрез своите органи назначаваше тричленна (за София седемчленна) комисия, която имаше правата на общинско управление, но не и на общински съвет и можеше да упражнява само чисто изпълнителни функции до изборите, които трябваше да се проведат в разстояние на един месец от разпускането на съвета⁶.

След преврата на 9 юни 1923 г. правителството на проф. Ал. Цанков в продължение на близо година възприе прякото администриране на общините. Докато отначало то бе насочено главно против сваления от власт БЗНС и се радваше на подкрепа от останалите партии, то от септември 1923 г. обстановката се промени. Излизането на националлибералите от управлението и изтласкването на комунистите от местната власт доведе до допълнително стесняване на политическата поддръжка на назначената местна администрация. Положението се усложни в началото на 1924 г., когато през февруари социалдемократите и част от радикалите минаха в опозиция. През март ги последваха и част от демократите и това окончателно засили държавната намеса в общините и ги откъсна сериозно от населението. Политическите борби направиха наложително провеждането на първите след преврата градски и селски общински избори през май–юни 1924 г.⁷ Изборите дадоха превес на управляващата партия, но резултатите от тях бяха постигнати не със средствата на политическата пропаганда и убеждението, а с помощта на административно-полицейския натиск. Все пак те стабилизираха общинските администрации под пълния контрол на Демократическия сговор. Опитът на деветоюнците да съчетаят административната намеса с политически контрол завърши

без успех. Сътресенията в управляващата партия в края на 1924 г. и активизирането на опозицията принудиха сговористите да търсят сътрудничество от страна на по-близките до тях опозиционни партии – националлиберали и демократи, за да удържат властта си в големите провинциални градове през 1925 г. Кризата в общинската администрация на Демократическия сговор бе съществен елемент от общата дестабилизация на правителството на проф. Ал. Цанков.

* * *

Правителствената промяна от 4 януари 1926 г., когато на власт дойде „партийният елемент“ в Демократическия сговор⁸, представен най-вече от бивши демократи, народнопрогресисти и радикали, постави и пред тях въпроса за запазване на контрола върху общините в страната. Новият министър-председател Андрей Ляпчев оглави вътрешното министерство и подмени неговото ръководство. Това създаде нова обстановка за общинските администрации.

Скоро след поемането на управлението пред кабинета застана въпросът за провеждане на общински селски и градски избори за цялата страна. Във връзка с това още на 11 януари 1926 г. А. Ляпчев проведе съвещание с окръжните управители и получи точна информация за положението в провинцията⁹. Стабилността на администрацията и полицията при правителствената промяна му даде основание веднага да определи датите на изборите – 14 февруари – за градските общини, и 21 февруари – за селските¹⁰. Заедно с тях по традиция се провеждаха и изборите за училищни настоятелства. За тяхната подготовка бе напомнено на местните органи на централната власт¹¹.

Преди официално обявените дати обаче трябваше да се проведат частични избори в Севлиево, Враца и Шумен, насрочени от предишното правителство поради изтичане едномесечния мандат на общинските тричленни комисии. За тях МВРНЗ не осъществи никаква специална подготовка, а партиите не организираха предизборни кампании. Смяташе се, че тези избори ще очертаят основните тенденции за февруари. Изборите в трите града преминаха необичайно тихо и спокойно, но все пак властите не позволиха регистриране на земеделска листа в Шумен. Създаде се впечатление, че новото ръководство на кабинета и на управляващата партия ще заложи на контрол върху общинското управление с политически, а не толкова с административни средства. Демократическият сговор спечели убедителна преднина навсякъде като общо в трите града за него гласуваха 3939 души, а за опозицията – 6015 души. Добре се представиха националлибералите и социалдемократите, а във Враца и демократите. Единният фронт със земеделската листа зае второ място във Враца и четвърто в Севлиево¹². Тези резултати предвещаваха остра предизборна обстановка. Борбата започна с опит на социалдемократите да наложат

изменение на неудобния за опозицията Закон за столичната община, но мнозинството парира акцията¹³.

Демократическият сговор поведе своята кампания под станалите вече традиционни лозунги. Основният бе за неполитическия характер на общинските избори, който трябваше да гарантира достъп в общинските съвети на компетентни и авторитетни общественици в противовес на опозиционното партизанство¹⁴. В добре организирани публични събрания, на които кулминация бе събранието в Градското казино в столицата с програмна реч на министър-председателя, се даваше отпор на „разрушителните елементи“ отляво и гласовете за останалата опозиция се определяха като „загубени за творческото дело на българската демокрация“¹⁵. Същата линия се следваше и от провинциалните лидери на Сговора. За пръв път той успя да създаде местни, конкретни платформи в част от градските общини, а това оказва силно въздействие в негова полза. В същата посока бяха и официалните отчети на кметовете на градските общини¹⁶.

По стара традиция бе изготвена нова платформа за общинската политика в столицата. Тя бе много конкретна и реалистична и включваше 12 групи мероприятия. Управляващите предлагаха да укрепят самоуправлението чрез приемане на нов закон за столичната община, включване на покрайнините в чертите на града, запазване на районите и децентрализация на общинските служби. Тези идеи не бяха нови. Те присъстваха и в платформата от 1924 г., но по различни причини останаха неизпълнени. В областта на общинските финанси се предвиждаше увеличаване на приходите чрез прехвърляне на нови данъци от държавата към общината, сключване на външен заем за производителни и благоустройствени нужди. Именно благоустройството бе най-подробно разработено с конкретни идеи за водоснабдяването, корекцията на речните корита, разширение на канализацията, трамвайната мрежа, електрическото осветление и уличната мрежа. Мерките по здравеопазването, санитарното дело и противопожарната охрана явно показваха, че през изминалия изборен период не е направен съществен напредък. В областта на социалните грижи и образованието нови елементи бяха грижата за спорта и за инородните училища¹⁷. Листите на управляващата партия в столичните райони се водеха от Георги Губиделников, кмета Владимир Вазов, Георги Вазов, народният представител Григор Василев и помощник-кметовете Иван Дечев и Лазар Фтичев.

В кампанията си Сговорът постигна два значителни успеха. Както през 1924 г., той успя да привлече на своя страна Сдружението на собствениците. То изпрати свои представители в листите на Сговора и обеща да го подкрепи „с най-големи усилия“¹⁸. В навечерието на изборите Сдружението издаде свой позив в подкрепа на управляващите. В него се заплашваше, че социалдемократи, радикали и демократи

ще възстановят ограниченията при ползване на частните жилища, което не бе вярно¹⁹. Вторият успех бе призивът на Съюза на занаятчийските сдружения членовете му да се въздържат от регистриране на собствени листи²⁰. Така бе затворена още една врата пред тактиката на БКП за изграждане на Единен фронт. Нейните кандидати не можеха да ползват листите на запаятчиите. Както обикновено, в подкрепа на Сговора застана Съюзът на запасните офицери²¹.

Националлибералната партия също проведе бурна предизборна кампания. Тя бе вдъхновена от избора в Ески Джумая през ноември 1925 г., където спечели с голямо мнозинство пред Сговора. Изборът бе касиран, но националлибералите вече се изживяваха като основен център на опозицията и поведоха самостоятелна борба. Публичните им събрания атакуваха само управляващите и Народнолибералната Стамболова партия. Техният лийтмотив бе, че единствено националлибералите са направили нещо за българските общини. Централното им събрание в София умишлено бе насрочено в същия ден и час, както събранието на Демократическия сговор²².

За пръв път след Първата световна война Националлибералната партия изготви своя общинска платформа за столицата. В областта на укрепване на общинската автономия тя бе доста обща и не се различаваше съществено от идеите на управляващите. Много по-разгърнати и подробни бяха мерките за финансовото стабилизиране на общината. Те предвиждаха прехвърляне на конкретни данъци от държавата на общината, реорганизация на данъчните служби, сключване не само на външен, но и на вътрешен общински заем. Социалната политика бе с акцент върху грижите за безработните чрез създаване на Трудова камара, осигуряване на продоволствието и жилищните строежи, предаване в пълна собственост на наемателите на отпуснатите им общински места, откриване на Общинска заложна банка. В сферата на спорта, здравеопазването и благоустройството мерките отново съвпадаха с препоръчваните от Сговора. Особеност бе идеята за свързване на околните на столицата села и Самоков с трамваи и железница. Строителната програма включваше изграждането на конкретни общински здания с доходна и с благотворителна цел²³.

Предизборните прояви на Народнолибералната Стамболова партия бяха твърде сходни с тези на националлибералите. Стамболовистите декларираха, че ще освободят общините от узурпаторите сговористи, защото в периода 1923–1925 г. не са съществували условия за истински избори. Голямото политическо значение на общинските избори, според тях, щеше да даде отрицателен вот за системата на управление с тричленки, практикувано широко дотогава, и за цялостната политика на Демократическия сговор²⁴. В края на януари 1926 г. Народнолибералната Стамболова партия взе решение за самостоятелно участие и проведе първа от всички партии своето основно публично събрание

в столицата, където Владимир Тумпаров нападна и управляващите, и опозицията от единогофронтовците до демократите. Особено силна бе атаката срещу националлибералите²⁵.

Своите идеи за общинско управление Народнолибералната Стамболова партия разви в специална програма, обща за селските и градските общини. Частта, посветена на общинското стопанство не бе оригинална и конкретна – мерките бяха твърде пожелателни и общи – рационално използване на движимата и недвижимата собственост на общините, издирване и връщане на заграбените общински имоти, разумно използване на общинските приходи, цялостна финансова ревизия и съкращение на персонала. В раздела за социалната политика програмата бе по-конкретна в духа на традиционната стамболовистка политика до войните – спазване на неделния почивен ден, месечния отпуск и осемчасовия работен ден, контрол върху трудовите взаимоотношения, създаване на дисциплинарна комисия при трудови конфликти в общините, откриване на бюра за безработни и вмъкване на клауза във всички договори по общински предприятия, регламентираща минималната залата и максималния работен ден. Последното бе най-оригиналната и най-рационалната идея на стамболовистите. Мерките по прехраната, решаване на жилищния въпрос, подпомагане на бедните и др. бяха в духа на общоприетите. Грижите за здравеопазването и образованието се свеждаха до повишаване на обществената хигиена, общински надзор върху съответните заведения и безплатно обслужване за бедните граждани. Докато благоустройствената програма бе съвсем обща, то претенциите към централната власт бяха съвсем конкретни. Те предвиждаха прехвърляне върху общините на цялата социална политика на държавата, засилване на самостоятелността на местното самоуправление и по-често прилагане на общинския референдум, социализация на някои предприятия в полза на общината, включване на съсловията при определяне на общинските данъци и такси²⁶.

Партията Народно единство не проведе своя предизборна кампания. Тя се бе почти разпаднала и успя да състави свои листи само в два от шестте столични района. За да прикрие своята слабост, ръководството ѝ взе решение за участие в общогражданските листи или за гласуване с празни пликове и лозунги, но пропусна да уточни какви²⁷.

Демократическата партия повери своята предизборна кампания на Александър Гиргинов, а в столицата – на Коста Баталов. Тя разчиташе на „междуплеменната“ борба в Сговора и декларира, че изборите са вот за правителството на Андрей Ляпчев. Публичните ѝ събрания обхващаха цялата страна, а основната теза на ораторите бе, че не са важни програмите, а практическото управление, в което Сговорът е

претърпял провал²⁸. Въпреки това демократите изготвиха извънредно подробна и конкретна общинска и училищна платформа за цялата страна.

В раздела, посветен на самоуправлението, те настояваха за отмяна на Закона за столичната община и централизиране на управлението и чрез един общински съвет за сметка на пълна децентрализация на общинските служби. Държавата трябваше само да контролира общините, а всички спорове да се решават чрез административното правосъдие. Демократическата партия бе за бюджетна автономия на общините под държавен контрол, справедливо данъчно разпределение, увеличаване на общинските приходи като държавата отстъпи данък сгради и сама плаща общинските данъци. Финансово общините трябваше да се укрепят чрез строеж на доходни сгради и чрез икономии. В областта на здравеопазването, хигиената и благоустройството вижданията им не се различаваха съществено от тези на управляващите и на останалата опозиция, с изключение на откриването на общинска Служба за бърза медицинска помощ. Социалната политика на демократите в общините бе сведена до гарантиране на продоволствието и решаване на жилищния въпрос. Като възприемаха съществуващата система за оптимална, те настояваха за създаване на Градски съд за нарушаване на наредбите по прехраната и санитарния надзор, за масов строеж на работнически и чиновнически жилища, гарантиране на по-евтин кредит за строеж на жилищни сгради и уреждане на собствеността върху раздадените общински места. За бъдещите общински нужди трябваше да се образува специален общински поземлен фонд. Грижите за работниците, занаятчиите и бедните бяха в рамките на общоприетите²⁹.

Апелът на демократите до софийските граждани в деня преди изборите под лозунга „Напред с бюлетината на Демократическата партия“, отхвърли изцяло управлението на Сговора в столичната община и припомни годините 1908–1911, когато общинските бюджети приключвали с излишъци, а общинските данъци и такси били намалявани³⁰.

Радикалната партия започна своята кампания с критика на корупцията в столичното общинско управление, довела до убийството на кмета Георги Маджаров. Тя разчиташе на самостоятелната борба, на центробежните сили в Сговора и на кампанията около партийния празник Благовещение. Радикалите препоръчаха себе си като „пътя на творчеството и прогреса“ и в публичните си събрания акцентираха върху аферите около комисарствата по прехраната от периода 1924–1925 г.³¹ Общинската платформа на радикалите бе съвсем кратка и обща. Мерките, които тя препоръчваше, напълно се покриваха с тези на Сговора, демократите и националлибералите³².

Кампанията на социалдемократите започна по-различно от тази на останалите партии. Още при смяната на правителството тяхната парламентарна група направи декларация, която обърна внимание върху нуждата от обезпечаване на местното самоуправление от постоянната намеса на централната власт³³. На общинските избори социалистите отдаваха голямо политическо значение и се опитаха да привлекат максимален брой членове на забранената БКП. Старият социалистически водач Янко Сакъзов отправи специален апел „за работническо единство и социализъм“, а органът на БРСДП често се обръщаше към „стоящите на кръстопът работнически деятели“ и „ратниците на работническия и социалистическия идеал“ „да присъединят своите усилия към общите усилия на организираното работничество“. В този дух преминаха и предизборните събрания на социалистите³⁴. В Социалдемократическата партия обаче бе назряла остра криза около изключването на Асен Цанков. Решението на ЦК на БРСДП поради изборите да не се поместват статии и резолюции по спорните въпроси в партията³⁵, не изигра голяма роля за сплотяване на нейните редове.

Социалдемократите изготвиха изключително подробна и конкретна общинска програма. Пунктовете за общинската собственост, благоустройството и финансите не се различаваха от вижданията на останалите партии, с изключение на конкретния механизъм за гарантиране на общинската финансова инициатива. Основен момент в нея бе правото на общинските съвети сами да определят върхнини върху някои държавни данъци и да ги събират по стопански ред. Социалната политика на общините обаче бе съвсем детайлно и реалистично разработена. В областта на просветата тя включваше откриване на детски училища (забавачници), осигуряване на добри материални условия в училищата, вкл. безплатни учебници и пособия за всички ученици в основното образование и за бедните деца в средното училище. За тях се предвиждаха още безплатни училищни трапезарии, безплатно облекло и обувки, формиране на специални класове за работа с изоставащи ученици, допълнителни курсове за младежи до 18 години, неполучили прогимназиално образование, вечерни и неделни образователни курсове за възрастни, създаване на развита система от професионални училища, общински библиотеки и читалища³⁶.

В раздела за обществено здравеопазване мерките за хигиена бяха сведени до стриктно спазване на обичайните практики, но в областта на лечението се настояваше за безплатен преглед на всички в общинските амбулатории, лекуване на болните по домовете им, държавен монопол върху лекарствата, безплатно лекуване и лекарства за бедните граждани и родилна помощ за бедните родилки. Особено старателно бе разработен и разделът за защита и регламентация на труда. Мерките се свеждаха до редовен общински контрол по прилагане на съществуващото трудово законодателство, периодични анкети

по него, въвеждане на презумптивната отговорност на работодателя при трудови злоупотреби, стабилизиране на общинския персонал чрез създаване на дисциплинарна комисия и защита на правото на професионално сдружаване. Те се съчетаваха с правото на безплатно ползване на бюрата по безработица, безплатна адвокатска защита и правни съвети, насърчаване на кооперативното сдружаване, грижи за земеделието, занаятите и търговията в рамките на съществуващото законодателство³⁷.

БРСДП отдели особено внимание на публичността и откритостта в работата на общинския съвет и общинската администрация. Тя набеляза и подробни законодателни мерки, гарантиращи намаляване на държавната намеса в общините и нарастване елементите на пряката демокрация в тях чрез общинския референдум, което не изключваше, а дори засилваше правото на държавен контрол, но не и на държавна намеса в политиката на отделните общини. Затова се предвиди и даване на активно и пасивно изборително право на жените³⁸. Обективно програмата на социалистите бе почерпала най-доброто от европейския опит и надхвърляше скромните възможности на българските общини и на държавата. Тя бе широко разгласена и добре коментирана в социалистическия печат³⁹. Единствен, но сериозен недостатък в тази програма бе необходимостта от стабилни финансови ресурси, които да я гарантират и в дадения момент можеха да дойдат само от държавния бюджет.

Земеделското движение се яви на общинските избори през февруари 1926 г. в момент на изостряне на противоречията между БЗНС и БЗНС–Стара Загора. Земеделците на Димитър Драгиев не обърнаха никакво внимание на градските избори, защото в градовете нямало селски стопани, но проявиха голяма активност в изборите за селски общини. Техен основен политически противник се оказа БЗНС, обвиняван от всички в единофронтовство. Истината бе, че на много места земеделците излизаха с обща листа, която всички с основание отнасяха към БЗНС, а не към БЗНС–Стара Загора⁴⁰. Легалният комунистически печат агитираше за създаване на Трудов блок между земеделци, комунисти и безпартийни, който трябваше да участва в изборите с листите на БЗНС. Тази тактика имаше значителен успех в Сливен, Варна и др., където влиянието на БЗНС не бе много голямо⁴¹. Все пак нито БЗНС, нито БЗНС–Стара Загора успяха да изработят своя общинска платформа и агитираха с общата програма на съюза.

За пръв път след преврата се активизира и Занаятчийската партия. Тя успя да поднови излизането на своя орган и в неговия първи брой оповести позицията си за общинските избори – самостоятелно участие с „трудова бюлетина на Занаятчийската професионална партия“, зад която трябваше да тръгнат занаятчиите, свободните професии и работниците. Нейната тактика най-много се доближи до политическата

линия на крайната левица, но сериозна пречка се оказа позицията на ръководството на Занаятчийския съюз за неучастие на неговите активисти в изборите, а те бяха ядрото на политическото ръководство на Занаятчийската партия⁴².

По това време идеята на БКП за Блок на труда бе още съвсем нова и неговата програма не бе готова. Не съществуваше и общинска платформа. Агитацията на комунистите се свеждаше до старите еднoffронтовски идеи, които нямаха предишното звучене и не осигуряваха някогашното влияние сред широки слоеве на обществото. Това добре пролича от анализа на Васил Коларов за общинските избори⁴³. В крайна сметка тези взаимоотношения доведоха до дублиране на земеделските листи в немалко общини. В най-левите от тях имаше и участие на комунисти под формата на безпартийни, но по принцип властта не допускаше тяхното регистриране и последните често подкрепяха листите на БЗНС⁴⁴.

Градските общински избори от 14 февруари 1926 г. минаха значително по-свободно от обичайната практика на Демократическия сговор. Опозицията, както обикновено, отправи обвинения в насилие и терор⁴⁵, но по-късно, когато това нямаше да се отрази на подготовката за изборите за селски общини, тя призна, че при новия кабинет преобладава толерантността⁴⁶. В тази обстановка управляващата партия получи 83 480 гласа (47 %). Сред либералните формации първо място зае Националлибералната партия с 27 769 гласа, следвана от Народнолибералната Стамболова партия с 11 286 гласа и Народно единство едва с 678 гласа. Демократическата партия спечели 16 819 гласа, Радикалната – 6675, БРСДП – 12 989. БЗНС получи 17 749 гласа, а БЗНС–Стара Загора – само 528. Относително висок бе резултатът на Занаятчийската партия, спечелила 2531 гласа, но за нейните листи гласуваха и комунисти. Техни гласове имаше и за земеделските, и за различните либерални листи⁴⁷.

В сравнение с общинските избори от юни 1924 г., гласовете за Демократическия сговор бяха намалели в Сливен, Варна, Пазарджик, Ловеч, Берковица, Фердинанд (Монтана), Бяла Слатина, но бяха нараснали в Русе, Пловдив, Бургас, Самоков, Ямбол, Стара Загора, Кърджали, Севлиево, Орехово, Елена. В столицата управляващите получиха 650 гласа повече от 1924 г. Това правеше 47 % от гласовете срещу 45 % през 1924 г., а те осигуриха около 60 % от мандатите в общинските съвети⁴⁸. Намаляването на влиянието на БКП и БЗНС бе посрещнато със задоволство от всички останали партии, но в най-десните политически кръгове то бе оценено като все още опасно, а мерките за ограничаването му – като незадоволителни⁴⁹. От гледна точка на управляващите, най-опасната тенденция бе съюзът по места на комунисти и леви земеделци с останалите опозиционни партии, а не техния коментар върху изборните резултати, окачествяван като

„аритметически операции“, „избирателна алхимия“ и „страшна инквизиция на цифрите за изборните резултати“⁵⁰. Опозицията коментира със задоволство своята съвкупна победа над Сговора с оглед близките общински избори в селата.

Както обикновено, най-много внимание бе отделено на столицата. Там Демократическият сговор не се яви единен пред избирателите. Неговата първа листа получи 8650 гласа, а втората – 1800 гласа. Втори резултат имаха националлибералите – 4680 гласа, обединените националлиберали – 1920, и Народно единство – 700. Демократическата партия спечели 3500 гласа, социалдемократите – 2660, радикалите – 970, и БЗНС – 3650⁵¹. Управляващите задържаха предимството си благодарение „зестрата на властта“, а националлибералите внушиха, че са утрешният приемник в ръководството на столичния град. Демократите възстановиха гласовете си отпреди разцеплението, докато радикалите бяха далече от този резултат. Социалистите също изразиха удовлетворение, а според всички БЗНС отново получи гласовете на комунистите, но се бе превърнал вече в една от „партиите на реда“⁵².

В тази обстановка се разгърна предизборната кампания в селата. Демократическият сговор наблегна на резултатите от своето управление – премахването на износните мита за земеделските произведения, помощите за пострадалите от суша и градушка (на стойност 60 милиона лева), кредитирането на земеделските кооперации за износ, доставката на породист добитък и 12 хиляди плуга, организирането на производството на нови сортове пшеница, разширяването на земеделското образование и на благоустрояването на селата. Особено активни в предизборната борба бяха демократите сговористи⁵³. В навечерието на изборите основните тези бяха преповторени в специален позив⁵⁴.

Опозицията проведе по-вяла агитация. Националлибералите присваха да се изтласка Сговора от селата и се явиха със самостоятелни листи. Стамболовистите и Народно единство се присъединиха към общоселските листи, а в тях доминираха обикновено управляващите⁵⁵. Демократическата партия поднови усилията си за създаване на широки местни опозиционни коалиции и в обръщението на Централното бюро до селските организации като единствен противник бе посочен Демократическият сговор⁵⁶. Радикалите препоръчаха своите общински съветници като най-ефикасния обществен контрол върху работата на общинските съвети⁵⁷. БРСДП отправи два апела за селските избори. Първият бе на нейния Секретариат – за масово навлизане на партията в селата. Вторият бе апел към селското население, който целеше да ограничи влиянието на БКП там и да нареди нейните привърженици под „спасителното знаме на социалдемократията“. Основната теза бе за необходимостта от единодействие между работници и селяни, с която социалистите протягаха ръка на БЗНС⁵⁸.

Земеделското движение бе разкъсвано от нова криза. Тя се изрази в нарастване на атаките между БЗНС и БЗНС–Стара Загора и поява на разцепление в БЗНС. Активизира се и крайната прокомунистическа левица⁵⁹. Всичко това не даде възможност на земеделците да организират сериозна предизборна кампания в селата⁶⁰. Сходно бе положението и с нелегалната Комунистическа партия⁶¹. Нейното ръководство призова, както обикновено, да се гласува за листите на земеделците, дори и когато няма в тях представители на комунистите⁶².

За разлика от изборите за градски общини, последвалите селски общински избори преминаха при значително по-силен терор и репресии срещу опозицията⁶³. Очевидно кабинетът на Андрей Ляпчев нямаше доверие в селските организации на управляващата партия. Масово се гласуваше с белязани бюлетини, в листите на Сговора се вписваха опозиционери без тяхно съгласие, фалшифицираха се резултатите като гласовете от една бяла бюлетина лесно се брояха в полза на друга⁶⁴. С тези средства Демократическият сговор успя да си осигури доминиращо положение в селските общински съвети. От 909 681 гласували, по официални и окончателни данни, 544 286 души подкрепиха управляващите, а 262 083 души – опозицията⁶⁵. По-ранни и по-подробни сведения по окръзи дадоха възможност да се очертае по-детайлна картина. Според тях за Сговора бяха гласували 423 687 души. От либералните формации най-много гласове събра Национал-либералната партия – 52 056, докато Народнолибералната Стамболова партия получи 16 263 гласа, а Народно единство – 764. Демократическата партия спечели 29 300 гласа, радикалите – 14 285, а БРСДП – 18 662. БЗНС получи 82 875 гласа, БЗНС–Стара Загора – 3364⁶⁶.

Две неща привлякоха вниманието на партийните щабове. В Петрички окръг бе регистрирана само една листа – общоселска. Освен управляващите, в Мастанлийски (Момчилградски) окръг успяха да се регистрират само демократите и националлибералите, а в Пашмаклийски (Смолянски) окръг и земеделците, но получиха необичайно малко гласове. За разлика от Сговора, те не можеха да разчитат на подкрепата на влиятелните националноосвободителни организации⁶⁷. Втората особеност бе още по-обезпокоителна. Във Варненски и Бургаски окръг, където бяха настанени най-много бежанци, част от тях отказаха да гласуват за партийните и дори за общоселските листи и издигнаха листи със свои представители⁶⁸. Тази реакция бе тяхната оценка за политиката на правителствата на Демократическия сговор по настаняване и оземляване на бежанците.

Общинските избори от февруари 1926 г. създадоха нови условия, в които трябваше да работи правителството на Демократическия сговор. То вече не контролираше изцяло общинските съвети и в селата, и в градовете. Опитът за заместване на административния с

политически контрол бе завършил без успех. Това доведе до нова вълна от най-изпитаното средство за връщане на контрола – разпускането на опозиционните общински съвети и уволняване на неудобните кметове. През цялата първа половина на 1926 г. МВРНЗ бе заето с окончателното овладяване на общинската администрация. След временното затишие в месеца след изборите последва истинска кампания по разпускане на общински съвети – общо 270 за времето от април до септември. По същото време бяха уволнени 220 кметове (вж. Приложения А и Б)⁶⁹.

Самата управляваща партия подаде контестации пред съдебните власти за касиране на изборите във Варна, Плевен, Враца, Хасково и Дупница, където опозицията се бе обединила от националлиберали до земеделци и Сговорът бе останал в малцинство⁷⁰. Съдебните власти постановиха повтаряне на изборите, но с изключение на Хасково, където демократи и радикали подкрепиха управляващите, в останалите градове, макар и променена, загубата на Сговора се повтори. Това принуди сговористите да управляват тези общини в малцинство или да търсят коалиция с опозиционни групи в общинските съвети⁷¹.

Именно тези избори поставиха началото на постепенното ограничаване на пълния контрол на Демократическия сговор отначало в градските, а по-късно и в селските общини. Мерките за противодействие от страна на централната власт бяха традиционни и гъвкави, но не успяха да променят тази тенденция. Опозицията бе още по-изобрателна. В немалко от селските общини части от нея се обединяваха и печелеха общинските избори, прикрити зад втора и дори трета листа на Демократическия сговор. Това правеха дори привърженици на БКП и БЗНС⁷².

В началото на ноември 1926 г. бяха насрочени частични общински избори за разпуснатите над 200 селски и 12 градски общински съвета. Подготовката премина в изключително сложна политическа обстановка поради приближаващите през пролетта на 1927 г. парламентарни избори. Още в края на лятото на 1926 г. бяха започнали активни преговори между опозиционните партийни централи за изграждане на коалиции, охарактеризирани от официозната преса като „смешение на езиците“⁷³. Основният въпрос бе за коалирането с БЗНС, чието Постоянно присъствие за пръв път след преврата взе решение, с което допускаше участие на дружбите в местни коалиции. Националлибералите и демократите бяха особено настойчиви в предложенията си, а радикалите се ориентираха към БЗНС–Стара Загора. Това доведе до сериозни разногласия и фракционни борби във всички основни опозиционни партии.

Управляващите с тревога наблюдаваха тези прегрупирации и ги охарактеризираха като „неморални“, като „политическа проституция“ и „конкубинат“⁷⁴. Постепенно те осъзнаваха, че изпаднат в политическа

изолация и могат да направят коалиция с част от опозицията само след избори при необходимост да се състави управление на една или друга община. Те поведоха активна самостоятелна предизборна кампания, чието главно действащо лице бе министър-председателят Ляпчев. Той проведе и административната подготовка за изборите с окръжните управители. Пред тях, а и пред пресата, бе заявено, че частичните избори са резултат от избора на некомпетентни и неподготвени общински съветници и призна, че в мнозинството си те са излъчени с листите на управляващата партия. В разпуснатите общински съвети доминирали „личните интереси пред обществените“, а това трябва да се избегне на всяка цена. Основна теза бе нуждата от „сговор между общините и държавата“, а тя добре обслужваше управляващата партия⁷⁵. Безпокойство предизвикваха и „племенните вражди“ между различните групи в Сговора⁷⁶. На същата позиция застана и ръководството на Военния съюз. Негови представители получиха обещания от министър-председателя да засили участието на запасни военни в централната и местната администрация⁷⁷.

Сред либералните формации бе настъпило ново прегрупиране. Народно единство вече се бе разпаднало и не съществуваше. В Националлибералната партия идеята за единодействие с БЗНС бе довела до отцепването на група начело с д-р Тодор Гатев и Боян Смилов, която защитаваше принципа на самостоятелната борба. Мнозинството продължи да поддържа коалиционната тактика с демократи и умерени земеделци и изключи недоволните⁷⁸. Към съюз с демократите се ориентира и Народнолибералната Стамболова партия. Тя изискваше местните коалиции да бъдат одобрени от Централното бюро, което поддържаше контакти с демократи и земеделци⁷⁹. Под въздействието на партньорите си стамболовистите подеха стария лозунг за „Обществен сговор“ и дори публикуваха позив с него⁸⁰.

В същия дух премина и кампанията на Демократическата партия. Тя не успя в преговорите с ръководството на БЗНС, но не се отказа от изграждане на местни коалиции с дружбите и с различните либерални фракции. На някои места бяха постигнати и споразумения с радикалите⁸¹. В крайна сметка от съществуващите сведения за 146 селски общини се оказва, че демократите бяха в коалиция с БЗНС в 9 общини, с националлибералите – в 2 общини, с БЗНС и националлибералите – в 5 общини, с радикалите – в 2 общини и в обща коалиция с тези три партии в още 3 общини. В друга община бяха успели да съберат заедно дори разединените либерали с радикалите⁸². Така Демократическата партия се опита да се наложи за основен обединителен център на опозицията⁸³. Само по изключение тя участваше сама в общинските избори.

Радикалите още през лятото бяха установили контакти с БЗНС–Стара Загора. След неговия XIX редовен конгрес, въз основа на

гласуваната резолюция, Управителният съвет на съюза взе решение за „задружно участие с демократическите политико-обществени организации в страната в идните избори“⁸⁴. Ден по-късно, на 30 септември 1926 г., бе постигнато споразумение с радикалите за коалиция при обща платформа, задължителна за организациите на двете партии в цялата страна, които щяха съвместно да изготвят общите листи. Програмата на радикалите и на земеделците на Д. Драгиев обаче бе изключително неконкретна и не успя да създаде дори най-обща представа за техните намерения⁸⁵. Съзнавайки това, двете партии я преработиха и конкретизираха, но това стана едва след общинските избори⁸⁶. Кампанията на коалицията бе активна, атакуваше Демократическия сговор, националлибералите и линията на Единния фронт и препоръчваше двете партии като „фронт на демокрацията и творчеството“. За демократите и социалистите обаче не се споменаваше нищо, защото до последния момент радикалите се надяваха и на тяхното присъствие в коалицията поне по места⁸⁷.

В социалдемократическите среди изборите предизвикаха слабо оживление. Там немалка група от авторитетни водачи начело с Димо Казасов, д-р Петър Джидров и Асен Цанков се откъсна и през октомври 1926 г. създаде Социалистическа федерация⁸⁸. Това парализира предизборната кампания на БРСДП. И в двете социалистически формации надделя желанието за самостоятелно участие и за привличане на гласове от привържениците на забранената БКП⁸⁹. Все пак в навечерието на общинските избори ръководството на Социалистическата федерация постигна споразумение с комунистите⁹⁰. То постави началото на изграждането на Трудовия блок в страната. Трудови листи с участието на отцепили се социалисти бяха издигнати в София (III районно кметство) и в Пловдив, а във Варна местната организация на федерацията действаше самостоятелно. БРСДП влезе на някои места в съюз с БЗНС, националлибералите или с БЗНС–Стара Загора и радикалите⁹¹.

В земеделското движение съществуваше пълен разнобой. БЗНС–Стара Загора сключи коалиция с радикалите. В ръководството на БЗНС се наложи идеята за взаимодействие с опозицията, но самото то бе раздирано от фракционни борби⁹². При това положение местните дружби се включиха във всевъзможни коалиции, вкл. с младежките групи на Демократическия сговор⁹³. В навечерието на изборите се активизира и прокомунистическата левица, която започна да издава вестник „Възраждане“. Тя пропагандираше съюз с БКП или самостоятелно действие като алтернатива на тактиката, наложена от лидерите на съюза⁹⁴.

По традиция ръководството на Занаятчийската партия взе решение за самостоятелно участие в изборите. Очакванията обаче бяха занаятчийските листи да бъдат подкрепени и от „наемното работничество“⁹⁵.

След едногодишна подготовка и дискусии на своя Виенски пленум през септември 1926 г. БКП взе окончателно решение да замени изхабения лозунг за Единен фронт с нов – за Блок на труда⁹⁶. През октомври с. г. бе готова неговата обща платформа, която имаше известно отношение и към общинското самоуправление⁹⁷. Трудовият блок обаче бе в самото начало на своето изграждане. Това предопредели слабата подготовка по места и общите фрази, с които изобилстваше агитацията за него. Най-точно отражение бе предизборният позив на ЦК на БКП, който можеше да се отнася за всяка политическа акция⁹⁸. Основната цел на комунистическото ръководство бе да не се гласува за земеделските листи, което превръщаше БКП в „опашка на БЗНС, чието ръководство е в ръцете на дѣсни водачи“⁹⁹. Кампанията на Блока на труда имаше известни успехи предимно в най-големите градове, където комунистическите традиции бяха най-живи.

Частичните избори преминаха необичайно спокойно и свободно и напомниха за градските общински избори от февруари 1926 г. Демократическият сговор спечели 93 087 гласа (63 %) срещу 54 681 гласа (37 %) за опозицията¹⁰⁰. Въпреки че на много места – Варна, Видин, Троян, Радомир, управляващата партия излезе с повече от една листа, тя успя самостоятелно да овладее общинските съвети. Единствено в III район на столицата Сговорът получи 5 мандата, докато опозицията взе 8 мандата¹⁰¹. В селата на Варненски окръг управляващите загубиха изборите и спечелиха 6806 гласа срещу 8769 за опозицията, но във всички останали окръзи се наложиха с голяма преднина. В Пашмаклийски окръг всички листи на опозицията събраха само 100 гласа, а в Мастанлийски – 22 гласа¹⁰². Там не се правеше разлика между листите на Сговора, общоселските и на революционните национално-освободителни организации.

Успехът на Демократическия сговор в частичните избори само предполагаше, но не гарантираше стабилизиране на общинските администрации. Липсата на конкретни сведения за ноември и декември 1926 г. до известна степен може да бъде компенсирана от пълната документация за предходните и особено за следващите месеци. Само през първите три месеца на 1927 г. МВРНЗ разпусна 97 общински съвета (вж. Приложение А). Тези цифри не достигаха предишните темпове на намеса на централната власт в местното общинско самоуправление, но все пак ясно показваха липсата на стабилност и самостоятелност. Още повече бяха уволнените кметове за същия период – 171 (вж. Приложение Б).

В тази обстановка поради приближаващите парламентарни избори традиционните частични общински избори за 100 села бяха изтеглени необичайно рано – за 16 януари 1927 г. Това не даде възможност на опозицията да се организира и да противодейства на Демократичес-

кия сговор. В ръководствата на БЗНС и на Националлибералната партия бе станало формално разцепление¹⁰³. Това напълно блокира всякаква предизборна агитация на двете партии. Според Сговора сега опозицията събираше истинските плодове от коалиционната тактика¹⁰⁴. Съюзът между радикалите и земеделците на Д. Драгиев бе пред разпадане. Само Демократическата партия продължи настойчиво стремежа си за коалиция с възможно най-широк кръг от либералните и земеделските среди¹⁰⁵.

Качествено нов момент бе началото на ново консолидиране в крайната политическа левица. Там два дни преди изборите представителите на Социалистическата федерация, на левицата от БЗНС и на безпартийни работници, поддържащи нелегалната БКП, изработиха *Платформа на Блока на труда*. С оглед общинските избори тя предвиждаше обезпечаване на прехраната на градското население, възстановяване на ограничителния жилищен режим, кредитиране на жилищното строителство от държавата и общината, подобряване на материалното състояние на общинските и останалите служители¹⁰⁶. В този дух протекоха и предизборните събрания на Трудовия блок, но те акцентираха повече на общите политически искания, които нямаха отношение към общинската власт. Социалистическата федерация особено усърдно се зае с изграждането на блока¹⁰⁷, но бе подложена на кръстосан огън. Официозната преса и органът на БРСДП я обвиниха в единоефронтовство, а легалният комунистически печат – в ликвидаторство¹⁰⁸. Това дезорганизира работата на трудовите комитети непосредствено преди изборите.

При това положение Демократическият сговор с помощта на администрацията и полицията лесно спечели убедителна победа пред неорганизираната опозиция¹⁰⁹. Далечната цел обаче бяха предстоящите парламентарни избори и някои от партиите въобще не обърнаха внимание на общинските избори. Парламентарните избори съсредоточиха усилията и на ръководството на МВРНЗ. В навечерието им и по време на тяхното провеждане бе почти прекратена обичайната практика на намеса в местното самоуправление. Така през май 1927 г. бе разпуснат само един общински съвет, което бе прецедент, а през периода юни–август с. г. – едва 18 общински съвета. Въпреки че този брой се увеличи към края на годината, той бе необичайно нисък за управленската практика на Сговора (вж. Приложение А). По-различно бе положението с другия инструмент на намеса – уволнението на кметове. През май 1927 г. бяха уволнени само 7 общински кметове, но веднага след изборите броят рязко се увеличи и сериозно надхвърли мащабите дотогава (вж. Приложение Б). Съпоставката на тези цифри предполага, че ако Демократическият сговор бе овладял общинските съвети, съчетавайки административния натиск с политически средства, и опозиционните прояви в тях бяха временно стихнали,

то фракционните борби в редовете на управляващата партия се бяха изострили и постепенно се превръщаха в основен фактор за дестабилизация на общинските администрации¹¹⁰. Именно по тази причина не бяха проведени частични общински избори в началото на ноември 1927 г. и бяха отложени за февруари 1928 г.

Насрочването на изборите за селски общински съвети в средата на януари 1928 г.¹¹¹ предизвика началото на първата предизборна кампания след парламентарните избори. Тя бе много специфична, защото се проведе само в селата, където по традиция влияние имаха управляващите и левите политически сили – земеделци и комунисти. Всички опозиционни партии разглеждаха изборите като възможност за реванш за победата на Сговора в парламентарните избори и за ново прегрупиране.

Демократическият сговор заложи на две основни предизборни тези. Той бе за очистване на селските общини от партизанщината и за избиране на компетентен общински съвет, като предложи това да стане чрез коалиционни, общопартийни или общоселски листи, в които той щеше да има доминиращо положение. Като осъзнаваше трудностите по овладяване на селските общини, управляващата партия бе склонна на значителни компромиси. По този начин тя разчиташе да подкладе вътрешнопартийните противоречия и да откъсне части от опозицията към себе си. Повикът за единство обаче не обхващаше целия политически спектър. Сговорът застана изцяло против „разрушителната стихия“ на левицата, в която включваше всички земеделци и бивши комунисти. Това бе традиционната сговористка постановка за двата фронта, изключваща възможността за търсене на изход извън силовата конфронтация¹¹². Този подход бе сериозно разколебан в средата на предизборната кампания, когато стана ясно, че левицата също издигна идеята за общоселски листи. Тогава Демократическият сговор заложи на тезата, че е селска партия, която събира винаги гласовете си сред селското население¹¹³. В хода на кампанията се оказва, че управляващата партия не получи подкрепа от нито една опозиционна формация и това засили нападките срещу цялата опозиция¹¹⁴. В публичните събрания в края на кампанията и в позива, който я приключи, ръководството на Сговора призова: „Бъдащите общински съветници да вярват и да са сторонници на държавната идея.“¹¹⁵ Така отново бе протегната ръка към част от опозицията за следизборни коалиции за управление в селските общини.

За пръв път след 1923 г. в средите на либералите се забелязаха тенденции към обединение и това подтикна към активна предизборна кампания. Националлибералната партия застана категорично против управляващите и призова за издигане на общи опозиционни листи във всички села. Това трябваше да бъде гаранция против партизанството, което идва най-вече от Сговора и да осигури компетентни съветни-

ци¹¹⁶. Публичните събрания на различните либерални формации протекоха под знака на насрочения обединителен конгрес и при голям ентузиазъм и активна пропаганда чрез афиши. Навсякъде противопоставянето бе между опозицията като цяло и управляващите¹¹⁷.

От подобни позиции се проведе и кампанията на Демократическата партия. Тя се колебаеше между коалиране със земеделците, националлибералите и радикалите. Ръководството ѝ в крайна сметка призова към широки местни коалиции, но не се ангажира със сключване на споразумение на национално ниво. Основен противник демократите виждаха в управлението на Сговора¹¹⁸. Кампанията им значително отстъпваше на сговористите и националлибералите.

Радикалната партия преживя тежко организационно сътресение през втората половина на 1927 г.¹¹⁹ и това се отрази на кампанията ѝ за общинските избори. Тя се обяви категорично против Демократическия сговор¹²⁰, но по въпроса за партийната тактика нямаше единомислие. Стоян Костурков бе за запазване на коалицията със земеделците на Димитър Драгиев. Илия Георгов бе за споразумение с демократите, а Ангел Станков – за самостоятелна борба¹²¹. При това положение, по силата на обстоятелствата, се наложи тактиката на местните коалиции, която бе най-сходна с тази на демократите и донякъде на националлибералите.

В средите на социалдемократията кампанията се водеше само от БРСДП. Нейното ръководство работеше за запазване на Железния блок със земеделците и занаятчиите. Той бе представян колкото като противник на Демократическия сговор, толкова и като инструмент за установяване на „управление на трудещите се“ и контратеза на Блока на труда¹²². С особено задоволство социалистите изтъкваха привличането на отделни организации на Работническата партия в Железния блок и сключването на официални местни съглашения с нейни представители. БРСДП успя да привлече в Железния блок и малобройната Независима работническа партия¹²³. Социалистическата федерация бе в пълна политическа изолация и остана пасивна. Тя се задоволи само да отпрати нападки към партията на социалдемократите и към нейния „ръждасал блок“¹²⁴.

В земеделското движение селските общински избори идваха в период на регрупиране. В началото на януари 1928 г. бе прокламирано обединението на БЗНС–Стара Загора с БЗНС–Оранжев¹²⁵. Обединителната декларация и придружаващата я платформа бяха твърде общи в духа на традиционните идеи на земеделското движение, но с доста консервативен оттенък¹²⁶. Взето бе решение за образуване на местни коалиции с всички партии без управляващата и Работническата¹²⁷, а това откри възможност най-вече за споразумения с радикалите, националлибералите и демократите.

Двете обединени земеделски формации създадоха своя обща *Плат-*

форма за селско-общинска политика. В центъра на дейността на общинските съвети те поставиха въпроса с общинската собственост. Това предполагаше издирване и връщане на общината на всички заграбени или неправилно раздадени недвижими имоти, ревизия на бившите общински управления, строеж на общински доходни здания. Благоустройството обхващаше прокарване на шосета и улици, коригиране коритата на реките, строеж на мостове и поставяне на осветление. Здравеопазването и образованието бяха сведени до обичайните препоръки за водоснабдяване, поддържане на общинска амбулатория с фелдшер и акушерка, акцент върху професионалното и преди всичко върху земеделското образование чрез неделни, вечерни и допълнителни образователни курсове и подкрепа на просветните и кооперативните селски сдружения. По-подробна бе частта за подпомагане на поминъка в селата, но тя също бе в духа на обичайните възгледи на земеделското движение. Нов момент в платформата бе искането за публичност на заседанията на общинските съвети, възприето от Работническата партия чрез земеделската левица¹²⁸.

Постоянното присъствие на БЗНС–Врабча-1 изпрати специално окръжно за изборите, с което нареди на дружбите да се готвят за самостоятелна борба против Демократическия сговор. Само по изключение се допускаше създаване на местни споразумения с останалите опозиционни формации¹²⁹. Постепенно в хода на подготовката изключението се превърна в правило. Така то бе възприето и от другите партии¹³⁰. Това наложи в навечерието на изборите земеделските водачи да припомнят на своите привърженици: „Никаква коалиция с управляващата сговорянска власт; никакви Единни фронтове и никакви Трудови блокове.“¹³¹

БЗНС–Врабча-1 изложи своята общинска програма за селата едновременно с обединението на БЗНС–Стара Загора и БЗНС–Оранжев. Тя включваше: заздравяване на общинското и окръжното самоуправление под държавен финансов и административен контрол; разширяване на общинския референдум; участъкови и пътуващи лекари по селата; безплатна медицинска помощ за най-бедните граждани; откриване на фелдшерски и акушерски училища. Мерките по просветата бяха допълнени с отваряне на задължителни вечерни и неделни училища, общински библиотеки и читални, забавачници за малките деца от март до декември, курсове за изучаване и усъвършенстване на странични занимания през зимния сезон. Благоустройственият раздел бе твърде общ, но в него изпъкваше искането маломерните държавни имоти да се предадат на общините за училищни фондове, а държавните мери да се включат в общинските. Общинският налог трябваше да се разпределя по-равномерно между всички общини, а държавата да им предаде и целия приход от училищния налог, данък сгради и беглика. Особено настоятелно бе искането за премахване по законо-

дателен път на тричленните общински комисии, чрез които държавната власт се налагаше над опозиционните общини. Основният лозунг на БЗНС-Врабча-1 бе: „Сдружени земеделци, на работа, за да вземем нашите общини в нашите ръце!“¹³² Възгледите на съюза за политиката на селските общини все повече се доближаваха до тези на останалата част от опозицията.

Левицата в БЗНС-Врабча-1 окачестви окръжното на Постоянното присъствие на съюза, което допускаше местни коалиции, като предателство¹³³. Тя се изказа против съюз с „деветоюнските партии“ за борба със Сговора в Блок на труда с Работническата партия и отделни представители на социалдемократията¹³⁴. В края на януари левицата оповести своята *Платформа на селско-общинската политика*. Тя бе сходна с идеите на останалата част от земеделското движение, но акцентираше върху свободата на изборите и на конституиране на общинските съвети, отчитане на общинските съветници пред населението, публичност на заседанията на съветите и право на избирателите да отзовават своите избраници. В областта на финансовата политика се наблягаше на облагане с данъци съобразно местните условия, за даване право на общините да увеличават данъците и таксите след референдум, въвеждане на прогресивно-подоходно облагане и освобождаване от него на дребния производител. Най-неконкретна бе благоустройствената програма, в която бе включено още здравеопазването и просветата. От същия характер бяха и препоръчаните социални грижи. Платформата завършваше с призива: „Напред, прочее, към трудовата власт с листата на Трудовия блок!“¹³⁵ Левите земеделци направиха малко за пропагандиране на своите идеи. Те наблегнаха на създаването на трудовите изборни комитети, но и в тях навсякъде отстъпиха първата позиция.

Занаятчийската партия, след участието си в парламентарните избори в комбинация с други леви партии, продължи коалиционната си тактика. Нейното ръководство препоръча „да не се избягват коалициите за тия избори с други партии с изключение на Демократическия сговор и комунистите“¹³⁶.

Селските общински избори от 19 февруари 1928 г. бяха първите общински избори, в които се включи новосъздадената Работническа партия. Тя проведе много старателна подготовка за тях на базата на решенията на Берлинския пленум на ЦК на БКП от декември 1927 – януари 1928 г. за създаване на трудови групи и комитети и на комфракции в тях. Още преди обявяването на официалната кампания бе нахвърляна най-обща общинска програма, акцентираща върху автономията на местното самоуправление, въвеждането на прогресивно-подоходния данък, идеята, че общината сама трябва да организира експлоатацията на своята собственост, а държавата изцяло да поеме издръжката на училищата¹³⁷. В изборната тактика се залагаше на

създаването на Трудов блок като трайно споразумение най-вече с левите земеделци, а не като предизборна коалиция. Основен инструмент бяха трудовите комитети¹³⁸.

В края на януари 1928 г. с окръжно Централното ръководно тяло на Работническата партия нареди на своите местни организации да участват активно в изграждането на местните комитети на Трудовия блок и чрез тях да създават нови структури на Работническата партия, като привличат безпартийни и членове на други леви партии в тях¹³⁹. По същото време секретарят на партията А. Гогов отправи официална покана до БЗНС-Врабча-1, Занаятчийската партия и други обществени организации за включване в Трудовия блок, но не получи утвърдителен отговор¹⁴⁰. Това наложи Блокът на труда да се изгражда отдолу, въпреки противодействието на ръководствата на останалите леви партии, и предопредели сравнително слабият успех на тази тактика¹⁴¹. Позивите на Централното ръководно тяло на Работническата партия¹⁴² и на нейните местни организации в Софийско не правеха никаква разлика между Трудовия блок и самата партия¹⁴³. Пречка за това бе и публикуваната *Трудова платформа в селско-общинските избори*, съществено отличаваща се от обнародваната, зад която застава земеделската левица.

По традиция преди общинската програма бе включена обща част, която нямаше отношение към местното самоуправление и издаваше старите схващания за изборите главно като пропагандна трибуна, а не като механизъм за формиране на отговорна пред населението администрация. Самият раздел за общините бе съвсем конкретен и в голяма степен позитивен. Работническата партия основателно виждаше главната пречка пред автономията на общините в насилието на централната власт, в белите бюлетини за общинските избори и в тълкувателния закон, който облекчаваше намесата в местното самоуправление. Както останалата опозиция, тя настояваше за ревизия на действията на общинските тричленни комисии и отнемане на правото им да гласуват общинските бюджети, отделяне на общинската власт от контрола на полицията. Във финансово-стопанската част на програмата особеност бе отстраняването на частния капитал от всякакви общински предприятия и дейности, предимство на безработните при наемането на персонала на общинските стопански предприятия, съсредоточаване на общинската социална политика основно върху бедните и трудещите се. Очевиден минус на платформата бе желанието да се въвлекат общинските управления в политическите борби¹⁴⁴. Това бе недопустимо от гледна точка на действащото законодателство и трудно би довело до стабилизиране на общинската автономия при пряка конфронтация с централната власт. В този дух бе и публичната кампания на Работническата партия, с акцент върху общополитическите, а не върху конкретните общински проблеми на страната¹⁴⁵.

За пръв път в историята на общинските избори в българското общество прозвучаха и други гласове. Съюз „Българска родна защита“ се изказа категорично против провеждането на общински избори, за назначаване на кметовете и общинските администрации. Това бе, според него, средството да се преодолее постоянната криза в общините. От тази позиция родозащитниците нападаха и управляващите, и опозицията¹⁴⁶. В тяхната платформа, публикувана преди общинските избори, този принцип бе прокаран за всички изборни учреждения¹⁴⁷. Политическият кръг „Звено“ също се изказа за назначаван от централната власт кмет, но и за избран общински съвет. В общинските избори обаче трябвало да участват „еснафите и различните корпорации на интелигенцията и безпартийните“. Тъй като политическите партии не биха се съгласили с такава жертва, „тогава трябва някой да принуди партиите“¹⁴⁸. Тези идеи не намериха никакъв отклик, но показваха нова тенденция в развитието на българската обществена мисъл по общинските въпроси, която едва надигаше глас.

Селските общински избори преминаха относително спокойно с характерния за страната натиск на администрацията и полицията върху населението в полза на управляващата партия, но без терора, характерен от предишния режим. Опозицията протестираше с основание против нарушенията¹⁴⁹ и това принуди среди, близки до правителството да признаят, че изборите не са преминали „при образец ред“¹⁵⁰. По традиция министър-председателят заяви, че е доволен от изборната свобода и от резултата на своята партия, но задоволство от резултатите демонстрираха и всички опозиционни партии¹⁵¹. Със специално окръжно Секретариатът на Демократическия сговор благодари на местните си организации за тяхната дейност по спечелване на селските общини¹⁵².

По официалните резултати на МВРНЗ Сговорът спечели 605 040 гласа в страната, срещу 308 606 гласа за опозицията. От всички окръзи той загуби минимално само в Кюстендилски окръг – 21 418 срещу 21 811 гласа, но преднината му в останалите окръзи бе изразителна¹⁵³. Само в четири околии от тези окръзи общият резултат на опозицията бе по-висок от този на управляващата партия – в Белослатинска, Севлиевска, Търновска и Харманлийска. В Пашмаклийски окръг опозицията бе спечелила едва 224 гласа. В Петрички окръг всички действителни гласове бяха подадени за общоселските правителствени листи с подкрепата на ВМРО, а в Мастанлийски окръг за тях не гласуваха само 224 души, подкрепили опозицията¹⁵⁴. Очевидно тези резултати бяха манипулирани, а това породило съмнения по редовността на изборите в цялата страна. Само в Търновска околия опозицията бе изцяло обединена и се наложи над Сговора.

Победата на Демократическия сговор в изборите за селски общини предполагаше тяхното цялостно овладяване и контролиране от управ-

дяващата партия и по-малка и индиректна намеса на централната власт в тяхната дейност. Това обаче не се получи на практика. Два месеца след изборите МВРНЗ направи статистика, която бе показателна. Избори бяха проведени в 2372 общини, а кметове и помощник-кметове бяха утвърдени едва за 1724 общини. В 88 общини изборите бяха касирани или общинските съвети бяха вече разпуснати от централната власт. В 31 общини книжата по конституиране на общинските съвети се оказаха нередовни и бяха върнати за поправки. В 529 общини все още не се бе стигнало до избор на кмет и помощник-кмет или дори до първо заседание на общинския съвет¹⁵⁵. Тези цифри напълно съвпадат с издадените от МВРНЗ заповеди за разпускане на общинските съвети за периода февруари – април 1928 г. За същото време бяха уволнени 50 кметове – това бе значително по-малко от обичайното. От лятото на с. г. обаче, под влияние на конфликта между „партийните“ и „безпартийните“ среди в Сговора и на продължителната кабинетна криза¹⁵⁶, разпускането на общинските съвети и уволнението на кметовете взе застрашителни размери (вж. Приложения А и Б). Основният конфликт бе между окръжната и околийската администрация и общините. Органите на централната власт и полицията силово се налагаха не само на опозиционните общински съвети, но и на съвети, контролирани от местните организации на Демократическия сговор¹⁵⁷.

В началото на ноември 1928 г. бяха проведени частични общински избори за 14 града и около 300 села. Управляващите не проведеха никаква агитационна кампания, разчитайки на административния апарат и на традиционната пасивност на опозицията при частичните избори¹⁵⁸.

Вниманието на националлибералите бе насочено към техния обединителен конгрес, но партийното ръководство издаде обичайното окръжно, препоръчвайки местни коалиции с всички опозиционни партии, насочени против Демократическия сговор¹⁵⁹. Същата позиция заеха водачите на Демократическата партия и на радикалите¹⁶⁰. БРСДП бе взела решение на своя XXXI редовен конгрес за самостоятелна политическа борба и изготви свои листи¹⁶¹.

В земеделските среди преди изборите избухнаха нови конфликти. Обединението на БЗНС–Стара Загора и БЗНС–Оранжев се разпадна. Земеделците на Димитър Драгиев издадоха свое окръжно за участие в общинските избори, но не проведеха никаква кампания¹⁶². Бившите им партньори, водени от Коста Томов, нарекли се БЗНС–Обединен, започнаха сложни преговори с БЗНС–Врабча-1 и не отделиха никакво внимание на изборите¹⁶³. Преговорите ангажираха и всичките усилия на ръководството на БЗНС–Врабча-1, което остави изборите на грижите на местните дружби. Само новият кръг около вестник „Пладне“, коментирайки тактиката на локални споразумения на опозицията,

констатира със задоволство, че „са оставени настрана известни политически скрупули, които съществуваха в миналото, и че могат да се съберат народните усилия за сваляне на сговорянската власт“¹⁶⁴. Той препоръча тактиката на общоселските опозиционни листи¹⁶⁵.

Най-сериозна подготовка за частичните общински избори извърши Работническата партия. Още в края на август 1928 г. тя получи нареждане от ЦК на БКП да напише изборна платформа и да даде конкретни наставления за активно участие в изборите на местните партийни организации и на контролираните от нея профсъюзи¹⁶⁶. Веднага бе издаден *Позив на Работническата партия за създаване на Трудов блок на работниците и селяните за изборите*, пълен с нападки против социалисти и земеделци¹⁶⁷. В средата на септември 1928 г. бе проведена и партийна конференция по въпросите на Трудовия блок. Той трябваше да бъде резултат от дейността на инициативни комитет, които провеждат открити събрания, а на тях се избират трудови комитети, чиито представители определят чрез избор градския трудов комитет, а той изработва конкретната изборна програма на базата на общата платформа на Трудовия блок¹⁶⁸. Този механизъм бе детайлно разяснен в окръжните на Работническата партия и на Работническия младежки съюз¹⁶⁹. Направен бе неуспешен опит за създаване на Акционен комитет за изборите, но в него влязоха само представители на партията и на нейната младежка централа¹⁷⁰. Платформата на Трудовия блок бе точно повторение на документа от февруари 1928 г.¹⁷¹ Предизборната кампания на Работническата партия показва, че идеята за постоянно действащи трудови комитети, издигната на конференцията, е практически неизпълнима, а работа с обществените организации на бежанци, инвалиди и др. не се води. Това също предопредели неефективността на предизборната кампания на Трудовия блок¹⁷².

Частичните общински избори преминаха при умерен натиск на властта върху населението. Отделните прояви на насилие бяха окачествени като „престараване на административните власти“. Най-силно бе противодействието срещу кандидатите и агитаторите на земеделското движение и на Трудовия блок¹⁷³. В тази обстановка по официални данни Демократическият сговор спечели 66 001 гласа срещу 33 253 за опозицията, а 11 078 гласа получи общоселските листи, приписващи си й Сговора, и БЗНС–Врабча-1, и Трудовия блок, и дори националлибералите. Едва 3757 гласа получи коалициите, в които участваше и управляващата партия¹⁷⁴. Очевидно тя не можа да преодолее политическата изолация, но и обединението на опозицията бе недостатъчно, за да се превърне в реална заплаха за властта. Относително добри резултати в изборите получи само Националлибералната партия, която се оказа първа политическа сила в Стара Загора и Пазарджик, и втора – в Бяла Слатина и Станимака (Асеновград)¹⁷⁵.

Изборните резултати привлякоха слабо вниманието на обществеността, защото на дневен ред излизаха градските общински избори през февруари 1929 г. Те се възприемаха като генерално сражение между политическите партии.

Преодоляването на правителствената криза в края на 1928 г. не доведе до стабилизиране на властта на Демократическия сговор върху общините. Това особено добре пролича още при провеждането на градските общински избори през февруари 1929 г. Правителството организира за тях по-специална подготовка от обичайната. Още в началото на януари 1929 г. бе свикана конференция по изборите, в която бяха представени парламентарната комисия по МВРНЗ, главният секретар, началникът на ресорния отдел и юрисконсултът на министерството, Софийската община, Съюзът на българските градове и Съюзът на изборните служители. Те препоръчаха на кабинета да проведе градските избори на 10 февруари с. г., но да отложи избора за столичната община до приемане на нов закон за нея¹⁷⁶. На пръв поглед, Андрей Ляпчев се консултира с всички заинтересовани страни, но в конференцията взеха участие само хора на управляващата партия и висши чиновници в контролираната от нея администрация. Думата на опозицията отново не бе чута от кабинета. Въз основа на решението на конференцията бе издаден указ за насрочване на изборите и технически указания до местните власти¹⁷⁷. С това бе открита и предизборната кампания.

За управляващата партия кампанията бе по-различна от обикновено. Поради отлагане на столичните избори акцентът бе прехвърлен върху местните бюра на Сговора. Основната идея на партийното ръководство бе да се извърши пробив в политическата изолация на управляващите и да се потърсят всякакви възможности за изграждане на местни коалиции. „И общественият интерес, и доброто име на партията налагат на партийните приятели жертви...И тия жертви трябва да се понесат преди всичко от най-съзнателните и най-издигнатите сговористи“ – призова официозът¹⁷⁸. Критикувайки опозиционните споразумения, сравнявани с „орел, рак и щука“, Демократическият сговор фактически потърси място в тях. Опозицията като цяло, макар и несъзнателно, следваше единна тактика. Тя се опита да се съюзи с отделни групи в управляващата партия. Това, в зависимост от конкретната ситуация, можеше да доведе до нейното въвличане в Сговора, но и до неговото пълно разпадане. По тактически и вътрешнопартийни причини Демократическият сговор излезе на градските избори неединен, с по няколко листи във всеки град¹⁷⁹. В Созопол петте отделни сговористки листи се състезаваха сами със себе си. Тази тактика, възприета под натиска на опозицията, бе схваната от кръга около бившия министър-председател проф. Александър Цанков като опит „да се доразнебити разглобеното“¹⁸⁰.

В програмно отношение Сговорът заложи на местните предизборни платформи. Те бяха съвсем реални и прагматични и показваха натрупания опит от близо шестгодишното управление на общините. Мерките обикновено се отнасяха до конкретно посочени строителни дейности – водопроводи, мостове, улици, училищни и болнични сгради, електростанции и др.¹⁸¹ Специфичните нужди бяха известни на цялата община и закономерно фигурираха в местните платформи на всички партии и коалиции. Затова на преден план излизаха личностите, включени в листите за общински съветници. Те, заедно с министри и депутати, водеха предизборната кампания по места¹⁸².

В лагера на либералите не се стигна до очакваното обединение, но нямаше и остра конфронтация. Ръководството на Националлибералната партия издигна идеята за създаване на Общински опозиционен блок в цялата страна от всички опозиционни партии, но тя бе нереализуема. Тогава партията се ориентира към широки местни коалиции, от които изключи единствено Демократическия сговор. Най-предпочитан партньор на националлибералите бяха демократите. С тяхна помощ те бяха овладели ръководството на общината в Стара Загора и на него разчитаха и в бъдеще¹⁸³. Обединената националлиберална партия също се надяваше на коалициите. Нейното ръководство се опита да контролира тяхното създаване и партньорите в тях, но нямаше успех. Привържениците на Боян Смилов бяха много понастъпателни срещу Демократическия сговор и разчитаха чрез коалиционната тактика да постигнат в бъдеще и вътрешнопартийно обединение с националлибералите. И при тях предпочитан съюзник бяха демократите¹⁸⁴. За пръв път обединените националлиберали формулираха своя общинска програма, която бе пълна с общи фрази. Тя постави на първо място грижите за здравеопазването и наивно обвърза икономическото положение на общините с осигуряване на прехраната на населението в тях. Частите за съобщенията, благотворителността, образованието и културата също добре показваха, че за обединените националлиберали на преден план бе изведена борбата за позиции в управлението, а не грижата за населението¹⁸⁵.

Демократическата партия продължи настойчиво да обединява разпокъсаната опозиция и бе склонна към най-големи компромиси за своя сметка. През целия януари 1929 г. нейното ръководство водеше преговори едновременно с двете националлиберални партии и с БЗНС-Врабча-1. Опитът да се стигне до обща коалиция бе блокиран от неприязънта между земеделци и националлиберали. За да не затворят вратата за бъдещи преговори, демократите не подписаха споразумение с нито една от тези партии¹⁸⁶. По същата причина бяха отклонени и контактите с БЗНС-Обединен на Коста Томов¹⁸⁷. Тази политика се следваше и на местно ниво. В Бургас бе образувана коалиция на демократите с двете националлиберални партии, която излезе със

своя конкретна общинска програма¹⁸⁸. В Лом и Лясковец се обедини цялата опозиция, но без Работническата партия¹⁸⁹. В други градове бяха подкрепени разколническите листи на Сговора. Само по изключение, както във Варна, Демократическата партия се яви на изборите със самостоятелни листи за общински съветници¹⁹⁰. Където това все пак се случи, кампанията ѝ бе поверена на столичните водачи и бе извънредно настъпателна и насочена против Демократическия сговор¹⁹¹.

Извън очертаващия се съюз на демократи и националлиберали постепенно се образува втори опозиционен център. Основен проблем тук бе коя от земеделските организации да бъде привлечена в него. Тъй като главен инициатор на коалицията бе Радикалната партия, се предполагаше, че в споразумението ще се включи нейният обичаен партньор в последните години – БЗНС–Стара Загора. Преговорите с него блокираха възможността за съюз с другите земеделски организации, а влиянието на Димитър Драгиев в градовете бе нищожно¹⁹². По същата причина бе отклонен и БЗНС–Оранжев. В БЗНС–Врабча-1 към средата на януари бе неутрализирано крилото на Георги Йорданов, който бе за споразумение с Работническата партия¹⁹³. След провала на преговорите с Демократическата партия остана единствената възможност БЗНС–Врабча-1 да се споразумее с този втори опозиционен център. Към него бяха привлечени и бившите партньори от Железния блок – занаятчиите и социалистите. Така на 18 януари 1929 г. бе оформена т. нар. Четворна коалиция или Ляв блок. В публикуваното комюнике по случая се изтъкваше, че споразумението се създава за градските общински избори и ще се осъществи чрез общи изборни комитети, като местните коалиции остават в сила. Предвиждаше се паритетен принцип при оформяне на общите листи и взаимни отстъпки по места. Коалицията бе валидна и задължителна за цялата страна¹⁹⁴. В нея в отделни общини се включи и Демократическата партия, както бе в Пловдив, но обикновено тя налагаше обединението да участва в изборите под друго име – Съюз на демократичните сили¹⁹⁵.

Седмица след споразумението между четирите партии бе публикувана *Платформа на Четворната коалиция по общинската политика на градовете*. Тя имаше традиционна структура и извеждаше на преден план проблема за стабилизиране на общинската автономия под контрола на държавата чрез публичност на заседанията на общинските съвети и служебен стабилитет на общинските служители. Финансовите въпроси трябваше да се решат с разширяване на бюджетната автономия, правото на въвеждане на допълнителни общински налози и разхвърляне на данъците според имотното състояние на гражданите. Важен пункт бе реализирането на икономии чрез съкращение на персонала и закриване на общинските занаятчийски работилници, за

да се подпомогне частната инициатива. В раздела за благоустройство мерките бяха обичайно формулирани с ударение върху подобряване на живота в крайните градски квартали. В областта на хигиената и здравеопазването се наблягаше на безплатната медицинска помощ за малоимотните граждани и върху превантивната дейност на санитарния контрол и медицинските служби. В същия аспект бе и частта за развитие на просветата. Особено внимание се отделяше на осигуряване поминъка на населението, при което общината трябваше да има предимно контролни и стимулиращи функции¹⁹⁶. Платформата трудно можеше да бъде охарактеризирана като лява, въпреки че обединяваше основна част от левите политически формации в българското общество. На нейна основа бяха създадени местни платформи с конкретни задачи за различните общини¹⁹⁷. В този дух бе водена и пропагандата чрез публични събрания.

Както обикновено, подготовката на крайната политическа левица започна най-рано. Още в края на декември 1928 г. ЦК на БКП в страната съобщи на Задграничното бюро, че пристъпва към подготовка за общинските избори. Той си постави за цел да сплоти „целия пролетариат под знамето на БКП“ в Единен фронт. Главният удар бе насочен срещу Демократическия сговор, а останалата опозиция трябваше да се изолира политически. Изрази се готовност за разпространяване на възвания за изборите от името на нелегалната БКП¹⁹⁸. В този дух бе изработена *Директива на ЦК на БКП*, наблягаща на дейността чрез изборни трудови комитети и чрез комфракции в бъдещите общински съвети¹⁹⁹. Идентична бе и *Директивата на Задграничното бюро*, взета на заседанието му в Берлин в началото на януари 1929 г. И двата документа бяха преведени на руски и изпратени за одобрение от Коминтерна в Москва²⁰⁰. В духа на директивата бяха отпечатани позиви, които наблягаха на изграждането на Трудов блок сред масите и против ръководствата на останалите леви политически партии. Позивите призоваваха за „борба на всички фронтове“ и припомняха дейността на комуните в годините след Световната война²⁰¹. Инструкциите на ЦК на БКП и позивите бяха разпространени чрез специален бюлетин, посветен на общинските избори²⁰². За пръв път от преминаването си в нелегалност БКП прояви извънредна активност по повод на местни избори.

Работническата партия възприе очертаната от БКП политическа линия при подготовката на изборите. Тя се обяви за изтръгване на общинската власт от Демократическия сговор и обвини останалата опозиция, вкл. социалистите, че върви по пътя на фашизма. Тактиката на Работническата партия обаче бе по-различна от получените насоки. По правило се встъпваше във връзки с местните ръководства на БЗНС, ЗМС, бежанските организации и др., въпреки че се пропагандираше създаване на Трудов блок „отдолу“²⁰³. Както обикновено, още

преди началото на контактите с бъдещите партньори, бе публикувана *Платформа на Работническата партия в България*. Така те бяха поставени пред свършен факт да възприемат стриктно нейните идеи и тактика, които не можеха да бъдат изменени. За пръв път вместо програмен документ на планирания блок се предлагаше такъв на самата Работническа партия. Докато до края на 1928 г. тя се представяше за един от компонентите на Блока на труда, то сега вече претенциите ѝ бяха за пълно подчиняване на този блок и на съюзниците и за излизането им на изборите от нейно име.

Първостепенно място в общинската платформа заеха въпросите за охрана на труда. Изискваше се общините да поемат защитата на наемните работници в своя район и да им гарантират повишаване на заплатите. Това трябваше да става не чрез органи на общинската администрация, а чрез такива, избирани от самите работници. Нощната работа, с изключение на болници, пощи, телеграфи и железници, трябваше да се забрани. Общините щяха да получат право да закриват всички предприятия на своя територия, в които нямаше добри условия за труд. Особено внимание се отдели на женския и детския труд, който минаваше под пряка защита на общинския съвет. Той щеше да осигурява и социалните осигуровки за стари, бедни и инвалиди. С парични средства, жилища и други грижи трябваше да бъдат подпомогани и безработните. Общината щеше да води точна статистика на труда и да поеме осигуряването на работа, откриването на нови професионални курсове и школи и да гарантира служебния стабилитет на общинските чиновници²⁰⁴.

В раздела за общински финанси и стопанство се предлагаше премахване на общинските косвени данъци, освобождаване от всички преки данъци на наемните работници и служители и на дребните занаятчии и въвеждане на прогресивно-подоходен данък. Общините трябваше да кредитират местните кооперации, да осигурят прехраната чрез специални изборни органи и да поемат производството на хранителни и други стоки от първа необходимост. При благоустройството се наблягаше върху крайните и работническите квартали и за създаване на привилегии за работниците при решаване на жилищния проблем, в областта на образованието и здравеопазването. По традиция към общинската програма бе прикрепен и политически раздел, който нямаше отношение към общините и към общинските избори²⁰⁵. Платформата на Работническата партия бе особено силна в социалната си част, но отстъпваше в останалите си раздели на традиционните програми на другите партии. Тя бе обещание само в случай, че се избере общински съвет от средите на Работническата партия, но фактически изключваше всякаква възможност за сътрудничество с останалите политически сили.

За активизиране на своята кампания Работническата партия съз-

даде изборни комитети по квартали, агитационни команди и учреди фонд „Изборна борба“²⁰⁶. Нейните инструкции наблягаха на формирането на Трудовия блок „отдолу“ и строг подбор на партньорите в него, които трябваше да приемат „хегемонията на пролетариата“²⁰⁷. В своите организационни документи партията наблегна повече върху борбата с водачите на земеделци и занаятчии и бе особено остра против най-близките политически групи – Социалистическата федерация, БРСДП и Независимата трудова партия²⁰⁸. Тази политика бе следвана точно от местните партийни организации при преговорите със съюзниците в Блока на труда и при публичната агитация²⁰⁹.

Изграждането на Трудовия блок срещна сериозни затруднения от страна на местните ръководства на земеделци и занаятчии. Определени резултати бяха постигнати в София, Видин, Враца и др.²¹⁰ В трудовите комитети влизаха представители на левицата от БЗНС–Врабча-1, Занаятчийската партия, безпартийни, бежанци²¹¹. За да подтикне този процес, ЦК на БКП издаде два позива в началото на февруари 1929 г. Докато *Позивът към трудещите* се бе по-умерен в рамките на тактиката на Трудовия блок²¹², то *Позивът към работническата класа* открито издигна идеята „фронт срещу фронт“. Той заяви, че „завземането на общинската власт не е мислимо без завладяването на държавната власт“. Победата на общинските избори нямало да се постигне „по пътя на парламентаризма, т. е. чрез изборната бюлетина“, а чрез „въоръжена улична борба“²¹³. Под влияние на подобни схващания трудовите комитети в някои селища се сведоха до комитети на Работническата партия, а възможните партньори бяха обвинени във фашизъм²¹⁴. Обръщението на ръководството на Работническата партия към сдружените земеделци в полза на земеделската левица не промени тази тенденция²¹⁵.

За разлика от частичните общински избори през ноември 1928 г. противниците на местното самоуправление в лицето на Съюза „Българска родна защита“ и на Политическия кръг „Звено“ се изказаха само против прекаленото политизиране на изборите, партизанщината и коалициите²¹⁶. На същата позиция застана и Всебългарският съюз „Отец Паисий“²¹⁷. Новосъздадената Народна стопанска партия се откажа от участие и остро атакува опозиционните коалиции²¹⁸.

Провеждането на градските общински избори премина относително спокойно и свободно. Оплакванията на опозицията имаха повече протоколен характер и целяха придържане към установената вече традиция да се оспорват всички действия на властта²¹⁹. Друг характер имаха мерките, взети против дейците на Трудовия блок²²⁰. Все пак и те бяха значително по-мекки от обичайната практика на Демократическия сговор. Важно влияние върху това оказва решението на Софийския окръжен съд в преписка с Дирекцията на полицията и Началника на Държавна сигурност, което обяви че пропагандната кам-

пания на Работническата партия не попада под ударите на Закона за защита на държавата²²¹.

В тази обстановка Демократическият сговор получи 44,4 % от гласувалите в изборите, а опозицията – останалите 55,6 %. Въпреки това управляващите спечелиха 56 % от мандатите в общинските съвети поради разпокъсаността на опозиционните политически сили²²². Те спечелиха изборите в Попово, Лясковец, Самоков, Калофер, Лом, Пещера и др.²²³ Ставаше постоянна практика Сговорът да взема властта в малките градове с помощта на администрацията и да печели всички мандати в „новите земи“²²⁴. В големите градове обаче опозицията имаше сериозно преимущество, а управляващата партия бе „разглобена“ и участваше в няколко листи²²⁵. В много общини бежанците гласуваха с отделни листи, а във Варна със своя листа излязоха и местните жители. Тези резултати дадоха възможност на всички партии да обявят задоволство от вота на избирателите и да съсредоточат вниманието си върху наближаващия столичен избор.

В началото на февруари 1929 г. отново бе свикана комисията, заседавала в началото на годината. Представените в нея меродавни общински фактори подкрепиха предложението на МВРНЗ софийските избори да се отложат до приемането на законопроекта за столичната община²²⁶. Народното събрание гласува специален закон за това²²⁷. Тъй като приемането на закона се забави под натиска на провинциалните депутати на Сговора, заговори се за отлагане на избора за наесен. Това предизвика раздвижване сред опозицията. Тя критикуваше властите, че се нуждаят от съществуващия послушен общински съвет, за да прокарат безпрепятствено през него няколко крупни финансови проекта. За пример се даде съдбата на VI районно кметство, където изборът се отлагаше от май 1928 г. и управляваше тричленна комисия²²⁸. Това удължи изкуствено предизборната обстановка в София и нагорещи политическите страсти. Пред заплахата от ново отлагане за 18 април 1929 г., се стигна до обща акция на опозицията, в която не взе участие само Работническата партия. На среща с министър-председателя представители на всички опозиционни партии изтръгнаха обещание, че софийските избори ще се състоят на 19 май 1929 г. и дотогава законът за столичната община ще бъде приет²²⁹.

Общата акция на опозицията предизвика поредица от публични събрания на Демократическия сговор, където бе направена шумна реклама на неговата общинска политика. Същият дух имаше и официалният отчет на кмета Владимир Вазов и речите на помощник-кметовете. Както обикновено, към тях се присъедини и министър-председателят. Той призова за единство в управлението на столицата и на държавата²³⁰. Подобно единство в момента бе нужно и на управляващата партия, защото група бивши прогресивнолиберали се откъсна от нея и направи опит да възстанови своята партия²³¹. Единството

около Сговора бе основната теза, на която заложи издадения ден преди избора *Апел към гражданите на столицата*²³².

Опозиционните партии бяха твърде близо до създаване на обща коалиция. Особено настойчиви в това отношение бяха демократите и националлибералите²³³. Те се опитаха да използват въодушевлението от общата акция. На 30 април 1929 г. ЦБ на Демократическата партия издигна инициативата за общо действие на опозицията (без Работническата партия) в изборите срещу Демократическия сговор²³⁴. На 2 май същата партия отпрати покана към всички опозиционни партии за среща в нейния клуб за изграждане на обща коалиция. На следващия ден срещата се състоя, но отсъстваха представителите на БЗНС-Врабча-1 и на обединените националлиберали²³⁵.

При разговорите през Страстната седмица се очертаха две основни формации. Първата включваше демократите и двете националлиберални крила (Тройна коалиция). На 4 май (Велика събота) те подписаха протокол за обща предизборна кампания. Бе избран общ изборен комитет²³⁶. Обединените националлиберали отказваха да влязат в споразумение със „съсловни организации“, като имаха предвид земеделци и занаятчии. Поради това към 6 май преговорите започнаха да клонят към провал.

Втората формация се състоеше от социалисти, радикали, занаятчии и земеделци (Четворна коалиция). Тук БРСДП се изказа против единодействие с всякакви либерали²³⁷. На 9 май съвещанието обсъди възможността за изключване на социалистите или на обединените националлиберали от общото опозиционно споразумение, но всяка от двете коалиции защити своите членове и до решение не се стигна²³⁸. При тези позиции преговорите се затегнаха и на 10 май инициативата на демократите окончателно пропадна. Двете коалиции продължиха борбата си поотделно, но се отнасяха толерантно една към друга за сметка на острите атаки против Сговора и Работническата партия. Те си обещаха обща съгласувана политика в бъдещия столичен общински съвет²³⁹.

На 12 май 1929 г. Тройната коалиция проведе своето първо самостоятелно заседание след общите срещи. В него Демократическата партия бе представена от Ал. Гиргинов, националлибералите – от Хр. Статев, а обединените националлиберали – от Б. Смилов. Те уточниха общите листи в шестте района и общинската платформа²⁴⁰. Всяка от партиите имаше по две първи, две втори и две трети места в районните листи²⁴¹. Ден преди изборите бе публикувана и обширна *Платформа на Тройната коалиция*. На предно място бе изведен въпросът за гарантиране на общинското самоуправление в столицата. Основна пречка бе открита в новоприетия закон, разделящ града на шест избирателни колегии при един общ общински съвет. Настояваше се за общински съвет, избран наведнъж от всички столични граж-

дани. На по-задан план остана гарантирането на служебния стабилитет на общинските служещи. Финансовата част се сведе до пълна бюджетна автономия, справедливо разпределение на данъчното бреме и реализиране на икономии²⁴².

Разделът за здравеопазването и хигиената бе твърде подробен, но не предлагаше нещо ново, което да не бе влизало дотогава в общинските платформи. Нов бе акцентът върху малоимотните граждани и разкриване на здравни заведения в крайните квартали. Същият характер имаше и частта, посветена на благоустройството и строежите на общински сгради. Социалната политика на общината, според Тройната коалиция, се свеждаше до решаване на продоволствения и на жилищния проблем в рамките на съществуващото законодателство, но при по-голяма инициатива от страна на общинските власти и при засилен общински контрол върху дейността на частните предприемачи. Грижите за занаятчиите и за работниците бяха обособени в отделни части. Те следваха традиционната политика на трите партии по тези въпроси. Основни елементи бяха покровителство на занаятчийските кооперации, посредничество на общината при решаване на трудовите конфликти, застраховане на общинските чиновници, безплатна медицинска помощ за работническите семейства. Съвсем обичайни бяха и мерките спрямо бедните и инвалидите, където акцентът бе поставен върху организиране на обществената благотворителност. Съвсем нов елемент в платформата бе посветен на физическото възпитание. В това отношение трябваше да се подпомагат спортните, гимнастическите и туристическите дружества, да се създават спортни игрища и да се отпускат общински награди при състезания²⁴³.

Общинската платформа на Тройната коалиция бе механично обединение от платформите на трите партии за управление на столицата дотогава. Тя бе добре разгласена и защитена на събранията на кандидатите на коалицията, където се лансираше предимно старата теза на националлибералите, че трите партии са изградили София. Агитацията бе насочена само против Демократическия сговор и бе сравнително толерантна към останалата част от опозицията, дори към Трудовия блок. В този дух бе и крайният позив към столичните избиратели²⁴⁴.

В своята кампания Тройната коалиция успя да откъсне част от Сдружението на собствениците и да включи негови представители в своите листи, както постъпи и Демократическият сговор²⁴⁵.

Четворната коалиция направи още по-настъпателна предизборна кампания. Тя проведе своите публични събрания преди Тройната коалиция и не бе толкова толерантна към останалите опозиционни политически сили, особено към Трудовия блок²⁴⁶. Четирите партии изградиха общ Централен предизборен комитет, който ръководеше всички прояви и подреди изборните листи на паритетни начала²⁴⁷.

Столична общинска платформа не бе изработена и се агитираше с платформата от градските общински избори от февруари с. г.

В своята кампания Четворната коалиция срещна противодействие не само от управляващата партия и от Трудовия блок, но и от Социалистическата федерация. Там съществуваха два възгледа – за обединение на всички социалистически формации с цел самостоятелна борба и за съюз с БЗНС. На 9 май 1929 г. ръководството на федерацията отправи открито писмо до ЦК на БРСДП. То настояваше „в предстоящите избори за общински съветници в София да се призват избирателите под знамето на социализма“. Предлагаша се максимални отстъпки при подреждане на листите и при воденето на предизборната кампания²⁴⁸. Тъй като до 11 май, крайният срок, определен в писмото, стана ясно, че БРСДП отклонява предложението, Социалистическата федерация реши да не излиза със своя листа, за да не се разцепват работническите гласове²⁴⁹. За това решение повлияха и консултации на ръководството на федерацията със земеделците.

Народната стопанска партия проведе две публични събрания, на които основен говорител бе партийният секретар д-р Стефан Ягоридков. Нейното ръководство взе решение за самостоятелно участие в изборите. То насочи своите атаки против всички опозиционни партии и против Демократическия сговор. Начело на шестте районни листи бе поставен д-р Ягоридков²⁵⁰.

Предизборната кампания на Работническата партия бе продължение на кампанията от градските избори. Тя наблегна на изграждането на местните трудови комитети на основата на общата платформа за градските общини от средата на януари 1929 г. Агитацията бе сериозно възпрепятствана от арестуването на почти цялото партийно ръководство в началото на май 1929 г. и от процеса против ръководството на нелегалната БКП²⁵¹. На 7 май бяха подновени заседанията на Централния трудов комитет, а едва след 13 май – на районните трудови комитети²⁵². Атаките против ръководствата на земеделци, социалисти и дори занаятчии в пропагандата на Трудовия блок доведоха до неговото разпадане непосредствено преди изборите²⁵³. Фактически блокът се сведе до привържениците на Работническата партия и някои отделни безпартийни и леви земеделци.

Гласовете против провеждането на общински избори бяха почти напълно заглушени от острите политически борби²⁵⁴.

Столичните избори бяха свободни, без насилия и терор с изключение на единични случаи, когато потърпевши бяха основно привърженици на Работническата партия²⁵⁵. В тази обстановка от 39 784 гласували Демократическият сговор получи 13 107 гласа (32,7 %), Тройната коалиция – 11 851 (29,6 %), Четворната коалиция – 4360 (10,9 %), Трудовият блок – 5035 (12,5 %) и още 5429 гласа (13,6 %) бяха подадени за различни отцепнически листи²⁵⁶. Въз основа на тях

управляващата партия получи 17 мандата, Тройната коалиция – 16 (6 мандата за националлибералите и по 4 мандата за демократи и обединени националлиберали), Четворната коалиция – 1 (зеделец) и Трудовият блок – 2 (за Работническата партия)²⁵⁷. Резултатът не бе неочакван и повечето партии по традиция изразиха задоволството си от доверието на избирателите. Основният резултат бе, че Сговорът загуби стабилното си мнозинство и трябваше да търси коалиция за управление. Трудовият блок бе значително намалил гласовете си в сравнение с парламентарните избори от май 1927 г.

Изборите за градски общински съвети през първата половина на 1929 г. ясно показаха, че в градовете Демократическият сговор бе загубил своето политическо влияние и разчиташе главно на „зестрата на властта“ и на неполитическите действия и административния натиск, за да задържи изплъзващите се от контрола му общини. Той имаше известно влияние все още в малките околийски центрове, но и в тях присъствието на опозицията бе чувствително. Където тя се обедини от социалисти и земеделци до демократи и националлиберали, успя да овладее общинските съвети и да поеме управлението без управляващата в страната партия. В повечето градове различните опозиционни партии все още участваха в коалиции със Сговора, но примерите за напълно опозиционни общини ставаха все повече. Демократическият сговор премина в отстъпление, въпреки големите усилия, които полагаше и партийното му ръководство, и държавната администрация, за да спре този процес. Опозиционният център, оформящ се в политическото пространство между управляващите и Трудовия блок постоянно засилваше своите позиции за тяхна сметка и се превърна в реална алтернатива на сговористкото управление в общините. Тези тенденции намериха своето потвърждение и в частичните общински избори в началото на ноември 1929 г.²⁵⁸

Липсата на ефективен политически контрол върху общините, от страна на Демократическия сговор, принуди правителството на Андрей Ляпчев да прибегне до лостове за административно подчинение на опозиционните общини. Само през първите три месеца на 1929 г. бяха разпуснати кръгло 100 общински съвета и бяха уволнени 140 кметове. През следващите три месеца този процес се засили и достигна 223 разпуснати общински съвета и 243 уволнени кметове. Данни за юли и август, когато обикновено намесата на централната власт в общинското управление спадаше, няма, но през последните четири месеца от годината бяха разпуснати още 153 общински съвета и бяха уволнени още 133 кметове (вж. Приложения А и Б). Тези цифри нямаха аналог при управлението на Андрей Ляпчев, напомняха за управлението на неговия предшественик проф. Ал. Цанков и определено бяха сигнал за загубата на политическите позиции от страна на Демократическия сговор в местната власт.

В тази обстановка в началото на 1930 г. бяха насрочени редовните селски общински избори за 16 февруари. На същата дата щяха да се проведат и изборите за новите 4 градски общини – Перник, Симеоновград, Свети Врач и Червен бряг²⁵⁹. В края на януари определени среди в Демократическия сговор повдигнаха въпроса за тяхното отлагане поради кризата в партията, но мнозинството от парламентарната група на управляващата партия взе решение изборите да се проведат²⁶⁰.

Относителният неуспех на Сговора в градските избори принуди партийното ръководство да започне подготовката за изборите по-рано от обичайното. Още в навечерието на Новата 1930 г. въпросът бе обсъден на обща вечеря на министрите, депутатите и партийните функционери в ресторант „Батенберг“ в столицата. Министър-председателят призна, че е време да започне стягане на партийните кадри, които ще изнесат общинските избори в селата. Александър Цанков смяташе, че селата трябва да бъдат оставени на спокойствие, без административен натиск²⁶¹. Привидното противоречие бе част от фракционната борба сред управляващите, която бе не по-малка опасност за тях от сплотяването на опозицията. Докато групата около проф. Цанков академично съветваше кабинета за необходимостта от общинска реформа²⁶², в която бе убеден всеки, правителството заложи главно на силовия метод. Той бе предпочитан, когато ставаше въпрос за избори по селата. Публичните събрания на министри и депутати от мнозинството целяха сплотяване на партийните редове в самия Демократически сговор, но за борба с опозицията се разчиташе основно на полицията²⁶³. Въпреки това на много места управляващата партия излезе на изборите с повече от една листа и не успя да изработи своя общинска програма за селата, каквато бе традиционната практика.

В *Позив към българските избиратели* Демократическият сговор атакува всички опозиционни партии, но основният удар бе насочен против земеделците. Управляващите се представяха като единствена „партия на порядъка“, но тази теза имаше все по-слабо влияние върху общественото съзнание²⁶⁴.

В средите на либералите бе назрял нов конфликт след провалянето на обединителната акция през втората половина на 1929 г. Поради новото разцепление националлибералите на Д. Върбенков и на Г. Петров проведоха в Пловдив, Враца, Бургас и Търново в средата на януари 1930 г. серия окръжни конференции, които използваха, за да сплотят своите редове за общинските избори в селата²⁶⁵. Предизборната акция на Националлибералната партия бе насочена само против Демократическия сговор и останалите либерални фракции, призоваваше за самостоятелно действие или за изграждане на широки местни коалиции²⁶⁶. Окръжното на партийното ръководство от края на януари нареди провеждане на пунктови и селски събрания и започване на

специална агитационна седмица в началото на февруари 1930 г., която съвпаднаше с мероприятията по подготовка на партийния конгрес. Най-естествен съюзник на националлибералите бяха демократите и всяко местно споразумение между двете партии бе широко рекламирано²⁶⁷. В навечерието на изборите бе публикуван специален позив на 22 видни либерали за обединение на либералните формации, който преследваше и предизборни цели²⁶⁸.

Предизборната кампания на националлибералите на Б. Смилов и на Хр. Статев стриктно следваше примера на своите съименници. В средата на януари те направиха свои окръжни конференции в Бургас, Пловдив, Враца, Русе, София, Шумен и Търново²⁶⁹. Те издадоха свое окръжно, с което призоваха към активна политическа борба със Сговора и с другите либерални фракции и разрешиха участието в местни опозиционни коалиции. Тяхната основна цел обаче бе подготовка на партийния конгрес²⁷⁰.

В края на януари 1930 г. от тази националлиберална формация се отцепи група, водена от Д. Тончев и д-р Хр. Радославов, която се опита да възстанови старата Либерална партия. Те обясниха кризата в движението с борбата между личностите в него и с факта, че от 1926 г. то се поддало на „внушенията на българския антинационализъм“, имайки предвид комунистите²⁷¹. В края на януари Временният комитет на Либералната партия издаде свое окръжно за общинските избори, препоръчвайки самостоятелна борба или участие в коалиции, в които не влизат останалите либерални крила²⁷². В този дух бяха и няколкото открити събрания, проведени от либералите.

Нито един от трите либерални центъра не успя да състави своя предизборна общинска платформа и да проведе кампания, която да се отличава с оригинални собствени идеи или мероприятия.

Демократическата партия започна своята подготовка с провеждане на окръжни партийни конференции и на заседания на окръжните партийни съвети²⁷³. На тях, в духа на традиционната за демократите тактика, бе взето решение за сключване на широки местни коалиции с останалите опозиционни политически сили и агитация против Демократическия сговор. Многобройните случаи на терор над селското население от страна на полицията принуди ръководството на партията официално да предупреди властите: „Най-после народите имат право на отпор против насилническата власт. Ако насието е станало закон в нашата страна, народът, който е господар на закона, може да си създаде друг...“²⁷⁴ В публичните събрания на демократите последователно се прокарваше идеята за съществуване на два политически фронта в страната – правителството и „Народният фронт на демократичната опозиция“²⁷⁵. Към последния демократите включваха и цялото земеделско движение, с което най-много се стараеха да се споразумеят²⁷⁶.

Радикалната партия проведе вяла предизборна кампания. Тя се ориентира по подобие на демократите към широки местни коалиции на опозицията, в които предпочиташе за партньори земеделци, социалдемократи и демократи²⁷⁷.

Идентична позиция зае и Занаятчийската партия. Нейното ръководство призова за сключване на общо споразумение със земеделците, а ако то не се постигне – за местни опозиционни коалиции²⁷⁸. За пръв път от своето създаване занаятчиите представиха своя самостоятелна общинска платформа за село. Тя бе твърде обща и се доближи максимално до схващанията на земеделците. Платформата предвиждаше оземляване на безимотните селяни, подобряване на поминъка на село, снабдяване със земеделски машини, които са обществена собственост, бюджетни икономии, грижи за здравеопазването, благоустройството и просветата²⁷⁹. Очевидно целта на програмата бе да се доближат максимално занаятчиите до земеделците с оглед бъдещите политически комбинации.

БРСДП се опита да проведе по-активна от обикновено кампания. Партийното ръководство не бе съвсем последователно в налагане на определена политическа тактика. До края на януари 1930 г. се даваше предимство на самостоятелната предизборна борба под лозунга: „Селски другари, напред в изборите със знамето и лозунгите на социализма!“²⁸⁰ От околийските сбирки на социалдемократите стана ясно, че сред редовите членове преобладават привържениците на коалиционната тактика. Това принуди партийната централа от началото на февруари да ограничи нападките само против буржоазните партии, с което протягаше ръка за съюз основно към занаятчиите и земеделците. В този дух бе и основният предизборен позив към избирателите от името на Централния комитет²⁸¹. Основна опасност за БРСДП бе възможността за обединение между земеделци и демократи, остро критикувана от социалистическите водачи при всеки удобен случай²⁸².

БЗНС на Коста Томов взе решение за самостоятелно действие в селските общински избори и за влизане в сътрудничество с останалите опозиционни партии „по изключение“²⁸³. Бе оповестена разгърнатата *Платформа за селско-общинска политика* с акцент върху използването на общинската собственост с цел подпомагане на поминъка на населението. Традиционно внимание бе отделено и за благоустройството, здравеопазването и образованието, но препоръчаните мерки бяха неубедителни, неоригинални и съвпадаха с обичайните земеделски идеи²⁸⁴.

БЗНС–Стара Загора също излезе със своя *Платформа за общинските избори*. Тя бе значително по-стегната, но наблягаше върху просветата и морала, а след това и върху благоустройството и хигиената. Единствен оригинален момент в нея бе предложението за създаване на специализирани стопански съвети към общините, но в българското

село липсваха подготвени кадри за подобни органи, а с такива функции бяха натоварени и ръководствата на различните задължителни стопански фондове, учредени във всяка селска община²⁸⁵. Цялата кампания на земеделците на Димитър Драгиев бе изключително вяла и анемична, каквато бе дейността на самия техен съюз.

Постоянното присъствие на БЗНС-Врабча-1 на 24 януари 1930 г. взе решение за самостоятелно участие на селските избори в духа на резолюциите на последния земеделски конгрес и изпрати окръжно в този дух до своите дружби²⁸⁶. На много места обаче земеделците участваха в коалиции, като се колебаеха между демократите и социалистите²⁸⁷. Местните ръководства оставаха принципни противници на споразумение единствено с управляващите сговористи и с Работническата партия. Спирането на органа на крайната левица вестник „Земеделско възрождане“ – ограничи разпространяването на идеите за съюз с комунистите от Работническата партия. Същата роля изигра и изключването на водача на прокомунистическия „Селско-земеделски комитет“ Георги Драгнев от ръководството на съюза. Основната цел, която Постоянното присъствие и съюзният секретар Александър Радолов поставиха пред дружбите, бе осъществяване на единство в земеделското движение по места²⁸⁸. Земеделската левица не регистрира никакви прояви. Тя действаше изцяло в рамките на предизборната кампания на Работническата партия.

Работническата партия започна активна подготовка за изборите със серия окръжни до своите нивови подразделения, с които очерта партийната тактика. В документите за местните комитети се наблегна на изграждането на Трудовия блок не като коалиция, а като единство на представителите на трудовите организации около листите на Работническата партия. Участието в каквато и да е коалиция, а най-вече със социалистите, ЦК окачестви като „осъдително“²⁸⁹. Окръжното до околийските и окръжните комитети бе повече в практическа насока за изграждане на обединението около Работническата партия. То призова за обиколки из селата, за провеждане на околийски и окръжни конференции, за съставяне на местни позиви с конкретни искания²⁹⁰. Тактиката бе насочена не толкова към взаимодействие с останалите леви партии, колкото към разширяване на политическото влияние на Работническата партия под прикритието на Трудовия блок. Затова гласуването за листите на която и да е друга партия се смяташе за недопустимо, а се препоръчваше гласуване с лозунги²⁹¹.

В програмно отношение подготовката се осъществи чрез издаване на *Платформа на Работническата партия за открито настъпление на селските маси в съюз с работническата класа и за избора на 16 февруари 1930 г.*²⁹² Платформата бе издържана в духа на тактиката „класа срещу класа“, характерна за Работническата партия на прехода между 20-те

и 30-те години на века и обвиняваше всички останали български политически партии във фашизъм. Особено странно звучаха оценките за най-левите и най-близки до нея самата партии на социалистите и земеделците. В увлечението си по конфронтиране с цялата партийна система на страната, Работническата партия въобще не формулира своя конкретна общинска програма, а агитираше с общополитически искания и лозунги, които нямаха никакво отношение към конкретните общински избори²⁹³. В същия дух бе и *Позивът на ЦК*, издаден непосредствено преди изборния ден²⁹⁴. *Платформата за открито настъпление* бе сериозно отстъпление от традиционната старателна идейна подготовка, с която обикновено се характеризираше крайната политическа левица по отношение на общинските избори. Тя даде удобен повод на полицията да предприеме ограничителни мерки към кампанията на Работническата партия²⁹⁵. Платформата бе преведена на руски и изпратена за сведение на Задграничното бюро на БКП²⁹⁶. Критиката към нея имаше повече формален характер²⁹⁷, тъй като в специален *Позив към бедните и средни селяни за селски комитети за борба против бирници и пристави* и в *Манифеста на ЦК на БКП* от средата на февруари 1930 г. се застъпваше същата идейна и тактическа позиция²⁹⁸. Документите на нелегалната БКП открито призоваваха против всякаква форма на легална борба и произтичащата от нея коалиционна тактика с лозунга: „Долу фашистката демагогия с „опозиционни“ блокове! Опозиционният блок е фашистки блок!“²⁹⁹

В тази обстановка на общо раздвижване на опозицията правителството на Андрей Ляпчев отново прибягна до силен полицейски и административен натиск. Цялата опозиционна преса – от национал-либерали до земеделци и комунисти – бе пълна с описания на различни случаи на правителствен терор. Особено активно помагаше на полицията Съюзът „Българска родна защита“. В навечерието на изборите неговата студентска група отправи позив против „долното партизанство, което разяде душите, което умъртви всички идеали на българското племе и готви сгромолясване на третото му царство“³⁰⁰. Родозащитници тероризираха повсеместно дейците на всички опозиционни партии³⁰¹.

Официалната позиция на съюза бе отразена в заповед на Върховния водач о. з. ген. Иван Шкойнов и се различаваше съществено от традиционната. Ръководството припомни, че съюзът е безпартийна организация, че е за назначавани кметове, но до провеждането на тази реформа сподвижниците му трябва да участват в общинските избори и да гласуват за общоселски листи, в които влизат „партиите на реда“. Категорично бе забранено гласуването за общоселските листи, съставени от „левичари“. При липса на общоселска листа трябваше да се подкрепят „партиите на реда“³⁰². Очевидно ръководството на съюза, въпреки декларациите, започна постепенна подготов-

ка за превръщането на „Родна защита“ в политическа партия и общинските избори трябваше да приучат редовите членове към участие в изборните борби.

Кулминацията на терора бе в деня на изборите. В селата Говедаре и Чамшадиново се стигна до човешки жертви, чрез които властите успяха да избягнат разкриването на подготвените фалшификации. Открити сблъсъци между селяните и полицията имаше още в селата Саладиново и Чепинци³⁰³. По мнение на цялата опозиция терорът, фалшификациите и изстъпленията имаха организиран и неинцидентен характер и бяха дирижирани от централната власт. Ръководството на МВРНЗ бе открито обвинено във фалшификация на крайните резултати³⁰⁴.

Обединението, което партийните щабове препоръчваха, но не успяха да изградят на общонационално ниво, се осъществи по места, но обикновено в повече от един опозиционен център. Най-уместен ход на опозицията бе включването на нейни представители в листите, издигнати от местните бюра на Демократическия сговор. Избраните по този начин общински съветници, от една страна, бяха посредници при преговорите за избиране на кметове, но, от друга, действаха заедно с опозицията и успяха да откъснат части от групите на Демократическия сговор и да ги присъединят към опозицията. И този път инициативата за това дойде от Демократическата партия³⁰⁵.

Изборните резултати за пореден път демонстрираха здравия контрол на правителството върху българското село. По окончателните официални сведения Демократическият сговор получи 581 280 гласа³⁰⁶. Втора позиция завоюва БЗНС-Врабча-1 със 179 541 гласа, докато БЗНС на К. Томов получи едва 3900 гласа, а БЗНС-Стара Загора – само 1519. Въпреки протестите на двата малки земеделски съюза, които претендираха за няколко десетки хиляди гласа, приписани според тях на БЗНС-Врабча-1³⁰⁷, бе ясно, че в страната земеделското движение се ръководи от улица „Врабча“. Сходен спор избухна и за резултатите на либералните формации. Те получиха общо 49 686 гласа, които бяха разпределени от властите по следния начин: 33 792 гласа за привържениците на Д. Кьорчев, 3143 – за тези на Б. Смилов и 2062 – за стамболовистите³⁰⁸. Демократическата партия получи 31 845 гласа със своите самостоятелни листи, БРСДП – 11 531, а радикалите – 6886 гласа. Работническата партия спечели 10 070 гласа, занаятчиите – 820, а 596 гласа бяха подадени за самостоятелни общински листи на бежанците³⁰⁹. Още 4011 гласа взеха общоселските листи и за част от тях претендираха всички партии. Със сигурност най-много от тези гласове бяха за земеделците и демократите, които най-често участваха в местните предизборни коалиции. Демократите и националлибералите получиха част и от 72 772 гласа, подадени за коалиционните листи, в които доминираха кандидатите на Демократическия сговор.

Спорните изборни резултати, терорът и особено двете убийства в изборния ден дадоха повод на опозицията да постави въпроса за парламентарна анкета по провеждането на селските общински избори. Особено настоятелни в това отношение бяха двете основни опозиционни партии, получили най-много гласове в изборите – БЗНС-Врабча-1 и националлибералите. След като земеделската парламентарна група получи отказ за такава анкета от мнозинството, тя, с участието на народни представители от социалдемократите и занаятчиите, започна самостоятелно разследване, но властите успешно саботираха всеки опит за разкриване на подробности по изборните насилия³¹⁰. Анкетата на опозицията обаче бе сериозен удар по отслабващия авторитет на кабинета на Демократическия сговор и по неговата общинска политика.

Изборният успех на Сговора не му позволи да установи стабилен политически контрол върху общините. На повечето места опозицията успя да се обедини в общинските съвети и да наложи свои кметове и помощник-кметове или да се споразумее със сговористите, като си осигури контрол върху работата на общинското управление³¹¹. На много места за това спомогнаха и вътрешнопартийните противоречия в управляващата партия. Резултат от това бе честият отказ на централната власт да утвърди избрани от общинските съвети кметове и уволнението на вече утвърдените. Докато през първите два месеца след изборите преобладаваше първата тенденция, то от май 1930 г. контролът доби по-груби форми и уволненията постоянно нарастваха (вж. Приложение Б).

При тази политическа ситуация невъзможността да се конституира стабилно общинско управление намери израз и в масовото разпускане на току-що избраните общински съвети. Особено активен бе този процес през летните месеци, когато стана ясно, че в тях преобладават съветници от опозицията. Макар и по-слабо, тази тенденция продължи до края на годината (вж. Приложение А).

Уволнението на кметовете, разпускането на общинските съвети и заменянето им с тричленни комисии, които често бяха подменяни, насилията при общите и частичните общински избори определено показваха постепенното изтласкване на Демократическия сговор от общините. То бе дело на цялата опозиция от крайната левица около Работническата партия до десницата около националлибералите. Макар и неkoordinирана, тази политика постепенно водеше до желанието от всички резултат. По-бързото или по-бавното реализиране на този процес зависеше в най-голяма степен от възможностите за създаване на по-широко обединение и за ерозиране на самия Демократически сговор. Трите основни центъра на опозицията бяха вече оформени – Тройната коалиция на демократи и националлиберали, Четворната коалиция на радикали, социалисти, занаятчии и част от земеделците

и Трудовия блок, но широкото им обществено влияние можеше да дойде главно от БЗНС–Врабча-1, чието ръководство все още не можеше да изживее изолационистичната си тактика. Именно в тази посока продължиха основните усилия за взаимодействие³¹². Отначало те се сведоха до подкрепа на някои инициативи на земеделците от останалите опозиционни партии, но по-късно през есента на 1930 г. бе поставен въпросът за създаване на по-трайно обединение.

В тази обстановка в началото на ноември 1930 г. бяха насрочени поредните частични избори за 6 града и 296 села. Подготовката на Демократическия сговор бе извънредно слаба и неорганизирана, въпреки че непосредствено след общинските избори следваха избори за окръжни съвети³¹³. Причина за това бяха царската сватба и политическата криза в края на 1930 г.³¹⁴

За разлика от управляващата партия, опозицията извърши сериозна подготовка. От средата на септември 1930 г. по инициатива на Демократическата партия започнаха „осведомителни преговори“ с основните опозиционни сили – националлиберали, земеделци, социалдемократи и радикали³¹⁵. Първоначално демократите се опитаха да преговарят поотделно с всяка една от партиите, но след седмица се проведеха и общи срещи. В края на месеца опозиционният блок изглеждаше оформен и проведе няколко публични събрания с говорители от всички партии³¹⁶. В началото на октомври, когато бе време за подписване на официалното споразумение, се оказа, че БЗНС–Врабча-1 предлага неприемливи за останалите партии условия и обединението започна да „боксува“³¹⁷. Влияние за това оказаха вътрешнопартийните борби в Постоянното присъствие на съюза между групите около Димитър Гичев и Георги Марков³¹⁸. Това принуди демократите отново да започнат преговори поотделно с останалите опозиционни партии³¹⁹. Всички обаче очакваха в коалицията да се включат земеделците. В края на октомври демократите постигнаха известен напредък при преговорите с тях и дори успяха да изготвят обща *Проектоплатформа*, но в съюза отново на преден план излязоха вътрешнопартийните проблеми и това окончателно провали преговорите и цялата коалиция³²⁰.

Неуспехът принуди Демократическата партия да промени тактиката си и тя се ориентира към реализиране на планираната коалиция по места, без подписване на споразумение между партийните централи. При силен натиск на партийните ръководства на 28 октомври 1930 г. в София бе подписано споразумение за изборна коалиция между градските организации на националлибералите на Д. Върбенов и Г. Петров, демократите, радикалите, занаятчиите и БЗНС–Врабча-1³²¹. Този пример бе последван, а в редица случаи дори предшестван в провинцията. Новата Петорна коалиция се реализира в Пловдив, Горна Оряховица, Разград, Фердинанд, Варна, Ихтиман, Котел, Свиленград, Радомир и

др.³²². Извън нея останаха социалдемократите и националлибералите на Б. Смилов, които участваха в началния етап от преговорите. Тези две партии не проведеха никаква кампания за частичните общински избори³²³.

Работническата партия започна предизборната си подготовка едновременно с останалата опозиция. В средата на септември бе свикано събрание на столичната ѝ организация, където бе разкритикувана пасивността на комисията по Трудовия блок, взе се решение за основаване на изборни комитети и на Инициативен комитет за Трудовия блок и за свикване на публично събрание³²⁴. Бе издаден и позив на прокомунистическата левица на БЗНС, който бе иззет от полицията³²⁵. В края на октомври подобни позиви издадоха и контролираните от Работническата партия НРПС и някои от съставните им съюзи³²⁶. В цялата предизборна агитационна документация основната теза бе: „Класа против класа, фронт против фронт.“ Това предопредели и доста стеснения състав на изградения Трудов блок в сравнение с периода до 1929 г. Така в столицата в блоковия комитет пожела да влезе само един ляв земеделец, а останалите членове бяха дейци на Работническата партия и контролираните от нея организации³²⁷.

Манифестът на Работническата партия по повод на изборите задълбочи класовия подход. Изборите се представяха не като борба за мандати, а като „класова борба по цялата линия“. Мобилизирането на трудещите се бе насочено колкото против властта на Демократическия сговор, толкова и срещу „фашистките, социал и аграрфашистките партии“ от опозицията и против „политиката на стабилизация и рационализация“. Според партийното ръководство изборите бяха „антифашистка контраофанзива на масите“, като „изборната борба е борба за СССР и против антисъветската война“³²⁸. В манифеста не присъстваше нито едно конкретно искане, което можеше да бъде реализирано от органите на местната власт, която предстоеше да бъде избирана. Манифестът и останалата предизборна документация, преведени на руски, бяха изпратени за одобрение от Задграничното бюро на БКП в Москва³²⁹.

Позициите на Работническата партия и нейната предизборна тактика бяха в пълно съзвучие с препоръките на ЦК на нелегалната БКП. Тезите за усилена класова борба както против властите, така и срещу останалата опозиция, на които се приписваше открито фашистки характер и особено конфронтацията със земеделци и социалдемократи, заемаше водещо място в окръжните и позивите на ЦК на БКП по повод на изборите³³⁰. Препоръчаните лозунги – „За Съветска България“, „Да живее Съветската власт в България“, „Да живеят съветите на работническите, селските и войнишките депутати“ – трудно можеха да осигурят изборен успех на Трудовия блок в частичните общински избори и да бъдат реализирани при такъв успех³³¹. Трудо-

вият блок все повече се схващаше от ръководствата на БКП и на Работническата партия като инструмент на революцията – „работническо-селски революционен Трудов блок“ и се доближаваше до стария Единен фронт от периода 1923–1925 г.³³² Все пак при пропагандата си Работническата партия запази една по-умерена от препоръчаната позиция и не издигна идеята за Единен фронт, която вероятно би поставила под въпрос нейното легално съществуване.

Изборните резултати потвърдиха очерталата се от началото на 1930 г. тенденция на изтласкване на Демократическия сговор от общинската власт, въпреки административно-полицейския натиск в негова полза. В повечето общини опозицията получи поне равни мандати с управляващата партия, а на много места успя да разцепи Сговора или преди, или след изборите³³³. Въпреки че получи 73 420 гласа срещу 53 495 за опозицията, управляващата партия фактически загуби частичните избори. Това принуди МВРНЗ до края на годината под различни претексти, най-често силови, да разпусне 107 общински съвета и да уволни още 87 кметове (вж. Приложения А и Б). Важна роля за това изигра и тактиката на повсеместен бойкот на всякакви решения на общинските съвети, възприета от общинските съветници на Работническата партия³³⁴.

Изтласкването на Демократическия сговор от общините продължи и в началото на 1931 г. Правителството не се реши да насрочи общи частични общински избори във втория неделен ден на февруари, както изискваше законът. То започна да ги провежда почти всяка седмица от края на януари до средата на март, за да избегне общо активизиране на опозицията и да подчертае неполитическия им характер.

В края на януари бяха проведени изборите за общински съвети в гр. Бяла и в няколко села. Навсякъде опозицията се яви обединена от земеделци и социалисти до националлиберали и макар и с малко, успя да се наложи над Сговора. Властите се опитваха да омаловажат успехите на широкото опозиционно обединение – „обществено-политически скандал, наречен коалиция“ – и да обяснят резултатите с няколкото листи на Демократическия сговор, които получаваха мандати, но в общинските съвети съветниците сговористи подкрепяха опозицията³³⁵. Вътрешнопартийната криза в Сговора и постоянните проблеми с националлибералите на Боян Смилов и Христо Статев за разпределение на кметски места и общински мандати³³⁶ парализираха дори възможностите за ефективен административен и полицейски натиск върху избирателите и върху общинските съветници.

Известно отклонение от тази тенденция показаха изборните резултати от средата на февруари 1931 г., когато Демократическият сговор и партньорите му националлиберали спечелиха изборите в Русе, но опозицията се наложи същия ден в Нова Загора и Лом³³⁷. Само

седмица по-късно управляващите катастрофално загубиха изборите в Ихтиман и Орхание, където опозицията успя да привлече дори привържениците на Б. Смилов³³⁸. Същият резултат имаше и от общинските избори в Лясковец в началото на март 1931 г. и само седмица по-късно в Червен бряг и Анхиало³³⁹.

Тежък удар Демократическият сговор претърпя и поради решението на Съюза „Българска родна защита“ за самостоятелно участие в общинските и парламентарните избори през 1931 г.³⁴⁰ Родозащитници получиха единични гласове в частичните общински избори³⁴¹, но властта се лиши от сериозен неотговорен фактор за насилие над избирателите, който дотогава бе действал в нейна полза³⁴².

Тези неуспехи, както и нуждата от специална подготовка поради наближаващите парламентарни избори, принудиха управляващия екип в МВРНЗ да прибегне отново към грубата административна намеса в общините. От февруари до юни 1931 г. бяха разпуснати нови 194 общински съвета и бяха уволнени още 173 общински кметове (вж. Приложения А и Б). Тази практика доведе в началото на април 1931 г. до общата интерпелация на 7 опозиционни партии против провеждания терор³⁴³. Кабинетът удържа атаката на опозицията в парламента, но авторитетът му и контролът върху местното самоуправление бе окончателно разклатен.

* * *

Борбата на Демократическия сговор с опозицията за управление на общините при второто сговористко правителство премина през два добре обособени етапа. Тяхната граница бе правителствената криза в края на 1928 г.

В началото на своето управление кабинетът на Андрей Ляпчев направи опит да ограничи административния натиск върху общините и да го замени с политически контрол. Докато в градовете местните организации на Сговора по правило успяваха да преодолеят съпротивата на опозицията и да си осигурят общинското управление, дори в сътрудничество с част от нея, то в селата подходът на властта бе различен. Там остана практиката на силен административен натиск, който единствен можеше да осигури правителствения контрол и да противодейства ефикасно на политическата левица. Все пак общото смекчаване на режима и ориентацията към политически средства за въздействие даде възможност за стабилизиране и активизиране на опозиционните партии, а това подготви постепенното ограничаване на Сговора от доминиращите му позиции в общинското самоуправление.

От началото на 1929 г. започна вторият етап. Опитът на Демократическия сговор да съчетае административния натиск с политическия контрол се провали. Основните причини бяха противоречията в

лагера на управляващите и обединението на опозицията в по-широки рамки. Двата процеса взаимно се влияеха, но резултатът от тях бе общ. Те особено отчетливо се проявиха при градските общински избори през първата половина на 1929 г. и принудиха правителството на Андрей Ляпчев да предпочете силовото въздействие. До началото на 1930 г. грубият административен натиск имаше известен ефект и кулминацията му бяха селските общински избори от февруари с. г. От средата на 1930 г. обаче силовите средства за въздействие върху опозиционните общини се провалиха поради политическата криза в Демократическия сговор. Частичните избори от началото на 1931 г. определено показваха безизходицата, в която изпадна кабинетът, търсейки нови пътища за контролиране на местното управление и подчертаха бъдещите негови приемници в лицето на обединението на умерената политическа опозиция от земеделци и радикали до демократи и националлиберали. Тези политически формации се очертаха като основен елемент в местната общинска администрация на страната.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Г и р г и н о в, А. Държавното устройство на България. С., 1921, 482–489, В л а д и к и н, Л. Записки по държавно право. С., 1929, 212–225, К и р о в, С. Българско конституционно право. Ч. I. Устройство на българската държава. С., 1938, 87–94.

² Д и м и т р о в а, С. Участието на БКП в общинските избори през 1924 г. – ИИИБКП, 3–4, 1958, 249–274; С т о я н о в, В. Парламентарните и общинските избори през 1923 и 1924 година и опитът на деветоюнците за утвърждаване на фашистки дух в управлението на страната. – ГКМЛ. Ист. на БКП, 1, 1982, 86–134; С т о я н о в, В., В. Т е п а в и ч а р о в. Политическата алтернатива (9 юни 1923–4 ян. 1926). С., 1992.

³ Г е о р г и е в, А. Трудовият блок (1926–1929 г.). С., 1968; Б а р о в, Н. БКП в новия подем на антифашисткото движение 1929–1935. С., 1968, Общинската политика на БКП 1891–1944. С., 1974, Н а у м о в, Г. Работническата партия в България (1927–1939). С., 1980.

⁴ Държавен вестник (ДВ), № 91, 30 апр. 1897.

⁵ Пак там, № 20, 24 апр. 1924.

⁶ Пак там, № 69, 19 юли 1886; № 70, 22 юли 1886.

⁷ Д и м и т р о в а, С. Цит. съч.; С т о я н о в, В. Цит. съч.

⁸ П ъ р в а н о в а, Р. Формиране на правителството на Андрей Ляпчев (4 януари 1926 г.). – Истор. преглед, 1991, № 11, 88–97.

⁹ Мир, № 7664, 12 ян. 1926.

¹⁰ ДВ, № 232, 13 ян. 1926; № 237, 20 ян. 1926.

¹¹ ЦДА, ф. 371, оп. 1, а. е. 490, л. 16–17.

¹² Пряпорец, № 14, 21 ян. 1926; Народ, № 18, 26 ян. 1926.

¹³ ЦДА, ф. 173, оп. 4, а. е. 240, л. 36–37.

¹⁴ Мир, № 7671, 21 ян. 1926; № 7682, 4 февр. 1926; Демократически сговор, № 679, 22 ян. 1926; Слово, № 1103, 8 февр. 1925.

¹⁵ Пряпорец, № 28, 8 февр. 1926; Слово, № 1107, 12 февр. 1926; Демократически сговор, № 691, 6 февр. 1926; № 692, 8 февр. 1926; ЦПА, ф. 147, оп. 2, а. е. 180, л. 1–2.

¹⁶ ДА–Смолян, ф. 119к, оп. 1, а. е. 29; л. 12; Родолюбец (Габрово), № 5, 6 февр. 1926; № 6, 13 февр. 1926; Отчет на г-на кмета П. Н. Дренски, даден пред общогражданското събрание на 7 февр. 1926 г. в Пловдив. Пловдив, 1926.

¹⁷ Демократически сговор, № 697, 13 февр. 1926.

- ¹⁸ Мир, № 7690, 13 февр. 1926; Собственик, № 3, 30 ян. 1926; № 4, 6 февр. 1926.
- ¹⁹ Собственик, № 5, 13 февр. 1926; Демократически сговор, № 697, 13 февр. 1926.
- ²⁰ Мир, № 7689, 12 февр. 1926.
- ²¹ Отечество, № 269, 27 февр. 1926.
- ²² Независимост, № 1407, 16 ян. 1926; № 1408, 18 ян. 1926; № 1409, 20 ян. 1926; № 1415, 27 ян. 1926.
- ²³ Пак там, № 1428, 12 февр. 1926; № 1429, 13 февр. 1926.
- ²⁴ Свобода, № 126, 12 ян. 1926; № 130, 16 ян. 1926; № 131, 17 ян. 1926; № 134, 22 ян. 1926.
- ²⁵ Пак там, № 137, 25 ян. 1926; № 139, 27 ян. 1926; № 140, 28 ян. 1926; № 145, 13 февр. 1926.
- ²⁶ Пак там, № 139, 27 ян. 1926.
- ²⁷ Народно единство, № 340, 19 февр. 1926.
- ²⁸ ЦПА, ф. 147, оп. 1, а. е. 180, л. 6–7; Знаме, № 10, 15 ян. 1926; № 12, 18 ян. 1926; № 19, 27 ян. 1926; № 20, 29 ян. 1926; № 23, 2 февр. 1926.
- ²⁹ Знаме № 30, 10 февр. 1926.
- ³⁰ Пак там, № 33, 13 февр. 1926.
- ³¹ ЦПА, ф. 147, оп. 2, а. е. 180, л. 8–9; Радикал, № 11, 15 ян. 1926; № 15, 22 ян. 1926; № 20, 28 ян. 1926; № 26, 5 февр. 1926.
- ³² Знаме, № 32, 12 февр. 1926.
- ³³ Народ, № 4, 6 ян. 1926.
- ³⁴ ЦПА, ф. 147, оп. 2, а. е. 180, л. 8–9; Народ, № 10, 15 ян. 1926; № 14, 21 ян. 1926; № 31, 11 февр. 1926; № 32, 12 февр. 1926.
- ³⁵ Народ, № 21, 29 ян. 1926.
- ³⁶ Пак там, № 11, 16 ян. 1926.
- ³⁷ Пак там.
- ³⁸ Пак там.
- ³⁹ Пак там, № 25, 4 февр. 1926.
- ⁴⁰ Земледелска правда, № 10–11, 25 ян. 1926; № 12, 11 февр. 1926; № 15, 3 март 1926.
- ⁴¹ ЦПА, ф. 147, оп. 2, а. е. 180, л. 2–5, 10–11.
- ⁴² Занаятчийска борба, № 1, февр. 1926.
- ⁴³ Комунистическо знаме, 1926, № 5–6, с. 1–10; БКП в резолюции и решения на конференции и пленумите на ЦК. Т. 3, 1924–1944 г. С., 1954, с. 121.
- ⁴⁴ Общинската политика..., 331–332.
- ⁴⁵ ЦДА, ф. 173, оп. 4, а. е. 240, л. 39, 78–79; Независимост, № 1430, 15 февр. 1926.
- ⁴⁶ Знаме, № 41, 23 февр. 1926.
- ⁴⁷ Демократически сговор, № 700, 17 февр. 1926; Обществена мисъл, 1926; № 2, 118–119, Мир, № 7693, 17 февр. 1926.
- ⁴⁸ Свободна реч, № 589, 17 февр. 1926; № 593, 21 февр. 1926; Демократически сговор, № 702, 19 февр. 1926.
- ⁴⁹ Родна защита, № 44, 27 февр. 1926.
- ⁵⁰ Свободна реч, № 590, 18 февр. 1926; Мир, № 7690, 13 февр. 1926.
- ⁵¹ Знаме, № 34, 15 февр. 1926.
- ⁵² Пак там; Народ, № 34, 15 февр. 1926.
- ⁵³ Демократически сговор, № 701, 18 февр. 1926; № 702, 19 февр. 1926; Пряпорец, № 37, 18 февр. 1926; Селска дума, № 72, 6 февр. 1926.
- ⁵⁴ Селска дума, № 75, 17 февр. 1926.
- ⁵⁵ Народно единство, № 340, 19 февр. 1926.
- ⁵⁶ Знаме, № 36, 17 февр. 1926.
- ⁵⁷ Радикал, № 34, 15 февр. 1926; № 37, 18 февр. 1926.
- ⁵⁸ Народ, № 35, 16 февр. 1926; № 37, 18 февр. 1926; № 38, 19 февр. 1926; № 39, 20 февр. 1926.
- ⁵⁹ П е т р о в а, Д. БЗНС в периода на икономическата криза 1929–1934. С., 1979, 14–15.
- ⁶⁰ Земледелска правда, № 15, 3 март 1926.
- ⁶¹ ЦПА, ф. 147, оп. 2, а. е. 180, л. 10–12, БКП в резолюции..., с. 114.
- ⁶² ЦПА, ф. 3, оп. 1, а. е. 45, л. 1–6.
- ⁶³ ЦДА, ф. 173, оп. 4, а. е. 293, л. 28, 30, 32–33, 50.
- ⁶⁴ Независимост, № 1436, 22 февр. 1926; Народ, № 42, 24 февр. 1926; № 46, 1 март 1926; Знаме, № 42, 24 февр. 1926; Радикал, № 41, 23 февр. 1926.

- ⁶⁵ Демократически сговор, № 708, 26 февр. 1926; срв. Й о ц о в, Я. Управлението на Демократическия сговор. Втора статия. – Истор. преглед, 1949; № 3–4, с. 462.
- ⁶⁶ Свободна реч, № 595, 24 февр. 1926; Мир, № 7699, 24 февр. 1926; Демократически сговор, № 706, 24 февр. 1926.
- ⁶⁷ Вж. Г а л ч и н, П. Политическите борби в Пиринския край 1923–1939. С., 1989, 81–83.
- ⁶⁸ Свободна реч, № 595, 24 февр. 1926.
- ⁶⁹ ЦДА, ф. 252, оп. 1, а. е. 950, л. 1–3; Демократически сговор, № 932, 29 ноем. 1926; Защита, № 21, 4 февр. 1927.
- ⁷⁰ Мир, № 7697, 22 февр. 1926; № 7753, 30 апр. 1926.
- ⁷¹ Пак там, № 7743, 19 апр. 1926; Н е й к о в, П. Спомени. С., 1990, с. 297, 302.
- ⁷² Д а с к а л о в, Н. Благослов за миналото. Спомени., 1989, с. 130.
- ⁷³ Демократически сговор, № 886, 4 окт. 1926.
- ⁷⁴ Пак там.
- ⁷⁵ Пряпорец, № 227, 9 окт. 1926; Демократически сговор, № 891, 9 окт. 1926; № 904, 25 окт. 1926; Селска дума, № 35, 4 ноем. 1926.
- ⁷⁶ БИА–НБКМ, ф. 352, оп. 1, а. е. 1, л. 66; Р а д у л о в, С. Основни течения в българския фашизъм. – ИИИБКП, 63, 1989, с. 17 сл.
- ⁷⁷ ЦДА, ф. 370, оп. 6, а. е. 87, л. 65.
- ⁷⁸ Независимост (Даскалов), № 1629, 16 окт. 1926; Независимост (Смилов), № 1648–1, 10 ноем. 1926.
- ⁷⁹ Свобода, № 174, 22 окт. 1926; № 175, 28 окт. 1926; № 176, 30 окт. 1926.
- ⁸⁰ Пак там, № 178, 6 ноем. 1926.
- ⁸¹ Знаме, № 233, 16 окт. 1926; № 238, 22 окт. 1926; № 247, 3 ноем. 1926; Земледелска правда, № 30, 16 август 1926.
- ⁸² Общинска мисъл, № 18, 10 ноем. 1926.
- ⁸³ ЦДА, ф. 370, оп. 6, а. е. 87, л. 65.
- ⁸⁴ Земледелска правда, № 35, 14 окт. 1926.
- ⁸⁵ Пак там, № 36, 16 окт. 1926; Радикал, № 231, 15 окт. 1926.
- ⁸⁶ Радикал, № 250, 9 ноем. 1926.
- ⁸⁷ Земледелска правда, № 39, 9 ноем. 1926; Радикал, № 236, 21 окт. 1926; № 247, 4 ноем. 1926.
- ⁸⁸ Г р и г о р о в, Б. От съглашателство към залез. Социалдемократическата партия в България 9 юни 1923 – 19 май 1934 г. С., 1980, 172–179.
- ⁸⁹ Труд, № 2, 30 окт. 1926.
- ⁹⁰ Пак там, № 3, 5 ноем. 1926.
- ⁹¹ Общинска мисъл, № 18, 10 ноем. 1926.
- ⁹² ЦДА, ф. 370, оп. 6, а. е. 87, л. 66; П е т р о в а, Д. Цит. съч., 14–15.
- ⁹³ Общинска мисъл, № 18, 10 ноем. 1926.
- ⁹⁴ Възраждане, № 1, 23 окт. 1926; № 2, 27 окт. 1926.
- ⁹⁵ Занаятчийска борба, № 28, окт. 1926.
- ⁹⁶ Г е о р г и е в, А. Цит. съч., 49–57.
- ⁹⁷ Пак там, с. 63.
- ⁹⁸ ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 154, л. 10–13.
- ⁹⁹ БКП в резолюции..., с. 158.
- ¹⁰⁰ ЦДА, ф. 371, оп. 1, а. е. 490, л. 223; Свободна реч, № 806, 11 ноем. 1926.
- ¹⁰¹ Демократически сговор, № 915, 9 ноем. 1926; Мир, № 7907, 6 ноем. 1926.
- ¹⁰² Мир, № 7909, 10 ноем. 1926.
- ¹⁰³ Земледелско знаме (Муравиев), № 26, 21 ян. 1927; Земледелско знаме (Томов), № 1–2, 5 ян. 1927.
- ¹⁰⁴ Свободна реч, № 855, 13 ян. 1927; Независимост (Даскалов), № 1702, 15 ян. 1927.
- ¹⁰⁵ Демократически сговор, № 972, 18 ян. 1927.
- ¹⁰⁶ ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 10, л. 1; Труд, № 11, 14 ян. 1927.
- ¹⁰⁷ ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 10, л. 2; Труд, № 11, 14 ян. 1927; № 12, 22 ян. 1927.
- ¹⁰⁸ ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 10, л. 4; Демократически сговор, № 966, 11 ян. 1927; Народ, № 12, 18 ян. 1927; Новини, № 14 ян. 1927.

- ¹⁰⁹ Демократически сговор, № 972, 18 ян. 1927; Свободна реч, № 860, 19 ян. 1927; ЦДА, ф. 370, оп. 6, а. е. 87, л. 65–66.
- ¹¹⁰ ДА–Пазарджик, ф. 109к, оп. 1, а. е. 21, л. 20–22.
- ¹¹¹ ЦДА, ф. 371, оп. 1, а. е. 492, л. 6–7, ДВ, № 235, 17 ян. 1928.
- ¹¹² Демократически сговор, № 1263, 9 ян. 1928; № 1267, 13 ян. 1928; № 1268, 14 ян. 1928.
- ¹¹³ Слово, № 1679, 14 ян. 1928; Селска дума, № 36, 11 ян. 1928; № 44, 8 февр. 1928.
- ¹¹⁴ Пак там, № 38, 18 ян. 1928; Слово, № 1704, 15 февр. 1928; Демократически сговор, № 1276, 24 ян. 1928.
- ¹¹⁵ Слово, № 1680, 16 ян. 1928; Селска дума, № 45–46, 11 февр. 1928; Сговор (Лом), № 1, 17 февр. 1928.
- ¹¹⁶ Независимост, № 2005, 23 ян. 1928; № 2022, 13 февр. 1928; № 2027, 18 февр. 1928.
- ¹¹⁷ Пак там, № 2006, 24 ян. 1928; № 2007, 25 ян. 1928; № 2012, 1 февр. 1928; № 2025, 16 февр. 1928.
- ¹¹⁸ Свободна реч, № 1152, 13 ян. 1928.
- ¹¹⁹ С т е ф а н о в, Х. Българската радикална партия 1906–1949. С., 1984, 257–259.
- ¹²⁰ Радикал, № 7, 24 ян. 1928; № 10, 3 февр. 1928; № 11, 7 февр. 1928; № 12, 10 февр. 1928.
- ¹²¹ Свободна реч, № 1152, 13 ян. 1928.
- ¹²² Народ, № 2, 3 ян. 1928; № 4, 5 ян. 1928; № 7, 10 ян. 1928.
- ¹²³ Пак там, № 30, 8 февр. 1928; № 34, 8 февр. 1928; № 38, 17 февр. 1928.
- ¹²⁴ Труд, № 58, 28 ян. 1928; № 61, 18 февр. 1928.
- ¹²⁵ Земледелска правда, № 39–40, 31 дек. 1927; № 1, 4 ян. 1928.
- ¹²⁶ Пак там, № 5, 5 февр. 1928; Радикал, № 11, 7 февр. 1928.
- ¹²⁷ Земледелска правда, № 3, 20 ян. 1928.
- ¹²⁸ Пак там, № 6, 10 февр. 1928.
- ¹²⁹ Земледелско знаме, № 10, 4 ян. 1928.
- ¹³⁰ Свободна реч, № 1148, 6 ян. 1928.
- ¹³¹ Земледелско знаме, № 14, 18 ян. 1928; № 20, 7 февр. 1928.
- ¹³² Пак там, № 15, 22 ян. 1928.
- ¹³³ Земледелско възраждане, № 123, 15 ян. 1928.
- ¹³⁴ Пак там, № 122, 11 ян. 1928.
- ¹³⁵ Пак там, № 127, 29 ян. 1928.
- ¹³⁶ Занаятчийска борба, № 27, 5 февр. 1928.
- ¹³⁷ Работническо дело, № 87, 12 ян. 1928; № 89, 19 ян. 1928.
- ¹³⁸ Пак там, № 88, 15 ян. 1928.
- ¹³⁹ ЦПА, ф. 6, оп. 1, а. е. 5, л. 1; Работническо дело, № 90, 22 ян. 1928; Работническата партия в България 1927–1938. Сборник от документи и материали. С., 1966, 61–64, док. № 20.
- ¹⁴⁰ Работническо дело, № 96, 12 февр. 1928.
- ¹⁴¹ Пак там, № 91, 26 ян. 1928; Г е о р г и е в, А. Цит. съч., с. 149; Н а у м о в, Г. Цит. съч., с. 86.
- ¹⁴² ЦПА, ф. 6, оп. 1, а. е. 7, л. 1, ЦДА, ф. 370, оп. 7, а. е. 20, л. 4; Работническата партия..., 86–88, док. № 23.
- ¹⁴³ ЦПА, ф. 32, оп. 1, а. е. 246, л. 2, ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 43, л. 5–7.
- ¹⁴⁴ Работническо дело, № 91, 26 ян. 1928; Новини, № 148, 26 ян. 1928.
- ¹⁴⁵ Работническо дело, № 98, 17 февр. 1928.
- ¹⁴⁶ Родна защита, № 137, 22 ян. 1928; № 161, 8 юли 1928; срв. Р а д у л о в, С. Към историята на българския фашизъм. Съюзът „Българска родна защита“ 1925–1935 г. – Науч. тр. АОНСУ, история, 1, 1983, 27–29.
- ¹⁴⁷ Родна защита, № 135, 8 ян. 1928.
- ¹⁴⁸ Звено, № 7, 12 февр. 1928.
- ¹⁴⁹ ЦДА, ф. 173, оп. 4, а. е. 878, л. 78, 80, 125, Независимост, № 2028, 20 февр. 1928; № 2030, 22 февр. 1928; Радикал, № 15, 21 февр. 1928.
- ¹⁵⁰ Звено, № 9, 26 февр. 1928; Общинската политика..., 339–341.
- ¹⁵¹ Слово, № 1708, 20 февр. 1928; № 1709, 21 февр. 1928; Свободна реч, № 1184, 21 февр. 1928; Радикал, № 15, 21 февр. 1928; Народ, № 40, 20 февр. 1928.
- ¹⁵² ЦДА, ф. 252, оп. 1, а. е. 940, л. 4; Селска дума, № 54, 10 март 1928.

- ¹⁵³ Демократически сговор, № 1299, 22 ян. 1928.
- ¹⁵⁴ Пак там, № 1298, 21 февр. 1928.
- ¹⁵⁵ ЦДА, ф. 371, оп. 1, а. е. 492, л. 130.
- ¹⁵⁶ Н а у м о в, Г. Политическите борби в Демократическия сговор през управлението на Андрей Ляпчев. – Истор. преглед, 1969, № 6, 24–52.
- ¹⁵⁷ ЦДА, ф. 173, оп. 4, а. е. 895а, л. 181, 194.
- ¹⁵⁸ Слово, № 1922, 6 ноем. 1928.
- ¹⁵⁹ Независимост, № 2236, 3 ноем. 1928.
- ¹⁶⁰ Радикал, № 87, 29 окт. 1928.
- ¹⁶¹ Народ, № 247, 30 окт. 1928; № 250, 3 ноем. 1928.
- ¹⁶² Земледелска правда, № 27, 23 окт. 1928.
- ¹⁶³ Пак там; Земеделско знаме (Омарчевски), № 1, 1 дек. 1928.
- ¹⁶⁴ Пладне, № 5, 7 ноем. 1928.
- ¹⁶⁵ Пак там, № 1, 5 ноем. 1928.
- ¹⁶⁶ ЦПА, ф. 1, оп. 3, а. е. 56, л. 1.
- ¹⁶⁷ ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 44, л. 5.
- ¹⁶⁸ Работническо дело, № 39, 30 септ. 1928.
- ¹⁶⁹ ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 42, л. 2.
- ¹⁷⁰ Пак там, л. 4, 8; Работническо дело, № 43, 21 окт. 1928.
- ¹⁷¹ Работническо дело, № 42, 19 окт. 1928.
- ¹⁷² ЦПА, ф. 147, оп. 2, а. е. 194, л. 1–3; Работническо дело, № 45, 11 ноем. 1928; срв. ЦПА, ф. 3, оп. 1, а. е. 136, л. 1–2; Г е о р г и е в, А. Цит. съч., с. 167.
- ¹⁷³ Пладне, № 3, 5 ноем. 1928; № 28, 6 дек. 1928; Работническо дело, № 45, 11 ноем. 1928; Общинската политика..., 344–345.
- ¹⁷⁴ Демократически сговор, № 1513, 9 ноем. 1928; Свободна реч, № 1402, 11 ноем. 1928.
- ¹⁷⁵ Независимост, № 2237, 5 ноем. 1928.
- ¹⁷⁶ Общинска мисъл, № 79, 5 февр. 1929.
- ¹⁷⁷ ЦДА, ф. 371, оп. 1, а. е. 493, л. 2; ДВ, № 229, 10 ян. 1929.
- ¹⁷⁸ Демократически сговор, № 1568, 16 ян. 1929.
- ¹⁷⁹ Пак там, № 1580, 1 февр. 1929; Слово, № 1996, 7 февр. 1929; № 1999, 11 февр. 1929.
- ¹⁸⁰ Лъч, № 47, 7 февр. 1929.
- ¹⁸¹ Срв. Самоковски общински вестник (Самоков), № 226, 9 февр. 1929.
- ¹⁸² Демократически сговор, № 1577, 28 ян. 1929.
- ¹⁸³ Независимост (Даскалов), № 2295, 16 ян. 1929; № 2314, 9 февр. 1929.
- ¹⁸⁴ Независимост (Смилов), № 2300–653, 17 ян. 1929; № 2301–654, 26 ян. 1929; № 2311–664, 8 февр. 1929.
- ¹⁸⁵ Пак там, № 2310–663, 7 февр. 1929.
- ¹⁸⁶ Свободна реч, № 1459, 20 ян. 1929.
- ¹⁸⁷ Пладне, № 59, 15 ян. 1929.
- ¹⁸⁸ Независимост (Смилов), № 2317–670, 15 март 1929.
- ¹⁸⁹ Независимост (Даскалов), № 2315, 11 февр. 1929.
- ¹⁹⁰ Варненски общински вестник, № 197, 23 февр. 1929.
- ¹⁹¹ Знаме, № 22, 31 ян. 1929; № 25, 4 февр. 1929.
- ¹⁹² Земледелска правда, № 4, 24 ян. 1929.
- ¹⁹³ Пладне, № 59, 15 ян. 1929; Свободна реч, № 1457, 18 ян. 1929.
- ¹⁹⁴ Радикал, № 6, 22 ян. 1929; Занаятчийска борба, № 59, 14 ян. 1929; Свободна реч, № 1459, 20 ян. 1929; С т е ф а н о в, Х. Цит. съч., 262–263.
- ¹⁹⁵ Радикал, № 11, 8 февр. 1929.
- ¹⁹⁶ Пак там, № 8, 29 ян. 1929; Занаятчийска борба, № 61, 31 ян. 1929.
- ¹⁹⁷ Радикал, № 10, 5 февр. 1929; С т е ф а н о в, Х. Цит. съч., 262–263.
- ¹⁹⁸ ЦПА, ф. 3, оп. 1, а. е. 145, л. 1–2.
- ¹⁹⁹ Пак там, ф. 147, оп. 3, а. е. 701, л. 1–3.
- ²⁰⁰ Пак там, ф. 3, оп. 4, а. е. 226, л. 1–2, 9–10; ф. 147, оп. 3, а. е. 701, л. 1–2.
- ²⁰¹ ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 370, л. 1–2; ЦПА, ф. 147, оп. 3, а. е. 697, л. 1–2; а. е. 701, л. 4.
- ²⁰² Пак там, ф. 3, оп. 4, а. е. 227, л. 1–4.

- ²⁰³ ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 166, л. 3–4.
- ²⁰⁴ Работническата партия..., 163–165, док. № 39.
- ²⁰⁵ Работническо дело, № 53, 11 ян. 1929; Земледелско възраждане, № 147, 7 февр. 1929.
- ²⁰⁶ Работническо дело, № 56, 20 ян. 1929.
- ²⁰⁷ ЦПА, ф. 6, оп. 1, а. е. 19, л. 1.
- ²⁰⁸ Работническо дело, № 54, 15 ян. 1929.
- ²⁰⁹ ЦПА, ф. 27, оп. 1, а. е. 8, л. 1–2, а. е. 9, л. 1.
- ²¹⁰ Георгиев, А. Цит. съч., с. 168 сл.; Общинската политика..., 345–348, Наумов, Г. Работническата партия в..., 88–90.
- ²¹¹ ЦПА, ф. 23, оп. 1, а. е. 42, л. 1, а. е. 51, л. 1; ф. 27, оп. 1, а. е. 4, л. 1.
- ²¹² Пак там, ф. 1, оп. 3, а. е. 70, л. 1–2.
- ²¹³ Пак там, ф. 3, оп. 4, а. е. 228, л. 1.
- ²¹⁴ Срв. ЦПА, ф. 27, оп. 1, а. е. 4, л. 1; Земледелско възраждане, № 147, 7 февр. 1929.
- ²¹⁵ Работническата партия..., 171–175; док. № 42.
- ²¹⁶ Звено, № 2, 20 ян. 1929.
- ²¹⁷ Отец Пансий, № 3, 15 февр. 1929.
- ²¹⁸ Народна дума, № 14, 6 февр. 1929; № 15, 20 февр. 1929.
- ²¹⁹ Независимост (Даскалов), № 2314, 9 февр. 1929; Пладне, № 81, 12 февр. 1929.
- ²²⁰ Общинската политика..., с. 349, Наумов, Г. Работническа партия в..., с. 91.
- ²²¹ ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 166, л. 2–4.
- ²²² Демократически сговор, № 1589, 12 февр. 1929; № 1591, 14 февр. 1929.
- ²²³ Пак там, № 1588, 11 февр. 1929; Независимост (Даскалов), № 2315, 11 февр. 1929.
- ²²⁴ ЦДА, ф. 371, оп. 5, а. е. 117, л. 2, 4, 6; а. е. 118, л. 2–6.
- ²²⁵ Варненски общински вестник, № 197, 23 февр. 1929.
- ²²⁶ Демократически сговор, № 1580, 1 февр. 1929; Лъч, № 44, 3 февр. 1929.
- ²²⁷ ДВ, № 252, 8 февр. 1929.
- ²²⁸ Независимост (Смилов), № 2345–698, 20 март 1929.
- ²²⁹ Радикал, № 31, 19 апр. 1929; Лъч, № 110, 20 апр. 1929.
- ²³⁰ Демократически сговор, № 1654, 29 апр. 1929; № 1662, 9 май 1929; № 1665, 13 май 1929; Слово, № 2065, 29 апр. 1929; Столичен общински вестник, № 10, 29 апр. 1929.
- ²³¹ Народна дума, № 14, 6 февр. 1929; България, № 1, 17 февр. 1929.
- ²³² Демократически сговор, № 1669, 18 май 1929.
- ²³³ Независимост (Даскалов), № 2381, 29 апр. 1929; № 2384, 2 май 1929.
- ²³⁴ Знаме, № 101, 3 май 1929.
- ²³⁵ Лъч, № 121, 3 май 1929; № 122, 4 май 1929; Пладне, № 151, 4 май 1929.
- ²³⁶ Знаме, № 105, 9 май 1929.
- ²³⁷ Независимост (Даскалов), № 2388, 10 май 1929; Лъч, № 123, 5 май 1929.
- ²³⁸ Лъч, № 124, 9 май 1929; № 125, 10 май 1929.
- ²³⁹ Знаме, № 105, 9 май 1929.
- ²⁴⁰ Независимост (Даскалов), № 2388, 10 май 1929; № 2389, 10 май 1929.
- ²⁴¹ Независимост (Смилов), № 2384–737, 9 май 1929.
- ²⁴² Пак там, № 2391–744, 18 май 1929; Знаме, № 112, 18 май 1929.
- ²⁴³ Пак там.
- ²⁴⁴ Пак там; Независимост (Даскалов), № 2395, 18 май 1929.
- ²⁴⁵ Собственик, № 17, 15 май 1929; № 18, 1 юни 1929.
- ²⁴⁶ Радикал, № 38, 14 май 1929; Занаятчийска борба, № 69, 18 май 1929.
- ²⁴⁷ Радикал, № 39, 17 май 1929.
- ²⁴⁸ Труд, № 87, 9 май 1929.
- ²⁴⁹ Пак там, № 89, 23 май 1929.
- ²⁵⁰ Народна дума, № 19, 14 апр. 1929; № 21, 28 апр. 1929; № 22, 15 май 1929.
- ²⁵¹ Василев, В. Процесът на 52-мата и неговият обществен отзвук и значение. – ИИИБАН, 16–17, 1966, 145–192; Общинската политика..., с. 351; Наумов, Г. Работническата партия в..., с. 91.
- ²⁵² Работническо дело, № 44, 9 май 1929; № 48, 14 май 1929; № 49, 16 май 1929.

- ²⁵³ ЦДА, ф. 370, оп. 7, а. е. 174, л. 1–3; а. е. 175, л. 1; Работническо дело, № 50, 17 май 1929; Лъч, № 126, 11 май 1929.
- ²⁵⁴ Звено, № 17, 12 май 1929.
- ²⁵⁵ Общинската политика..., 355–356.
- ²⁵⁶ Радикал, № 40, 21 май 1929.
- ²⁵⁷ Лъч, № 135, 21 май 1929; Независимост (Даскалов), № 2396, 20 май 1929.
- ²⁵⁸ Пладне, № 301, 5 ноем. 1929; Земеделско знаме (Томов), № 20, 7 ноем. 1929.
- ²⁵⁹ ДВ, № 228, 10 ян. 1930.
- ²⁶⁰ Знаме, № 22, 29 ян. 1930.
- ²⁶¹ Лъч, № 318, 29 декември 1929.
- ²⁶² Пак там, № 352, 13 февр. 1930.
- ²⁶³ Пладне, № 376, 6 февр. 1930; № 377, 7 февр. 1930.
- ²⁶⁴ Селска дума, № 19, 13 февр. 1930; № 20, 20 февр. 1930.
- ²⁶⁵ Независимост (Даскалов), № 2591, 15 ян. 1930; № 2592, 16 ян. 1930; № 2593, 17 ян. 1930.
- ²⁶⁶ Пак там, № 2599, 24 ян. 1930; № 2600, 25 ян. 1930; № 2603, 29 ян. 1930.
- ²⁶⁷ Пак там, № 2605, 1 февр. 1930; № 2608, 5 февр. 1930; № 2613, 11 февр. 1930.
- ²⁶⁸ Пак там, № 2616, 14 февр. 1930.
- ²⁶⁹ Пак там, № 2592, 16 ян. 1930.
- ²⁷⁰ Независимост (Ризов), № 2589, 13 ян. 1930; № 2593, 17 ян. 1930; № 2612, 10 февр. 1930.
- ²⁷¹ Народни права, № 1, 5 ян. 1930; № 11, 19 ян. 1930.
- ²⁷² Пак там, № 4, 29 ян. 1930; № 8, 12 февр. 1930.
- ²⁷³ Знаме, № 21, 28 ян. 1930; № 27, 5 февр. 1930; № 28, 6 февр. 1930.
- ²⁷⁴ Пак там, № 31, 10 февр. 1930.
- ²⁷⁵ Пак там, № 32, 11 февр. 1930; № 36, 15 февр. 1930.
- ²⁷⁶ Пак там, № 37, 17 февр. 1930; С т о я н о в а, Р. Демократическата партия и политическата криза в България (1930–май 1931 г.). – Истор. преглед, 1993, № 1, 42–43.
- ²⁷⁷ Радикал, № 9, 31 ян. 1930; С т е ф а н о в, Х. Цит. съч., с. 268.
- ²⁷⁸ Занаятчийска борба, № 2, 25 ян. 1930.
- ²⁷⁹ Пак там, № 3, 7 февр. 1930.
- ²⁸⁰ Народ, № 22, 29 ян. 1930.
- ²⁸¹ Пак там, № 23, 31 ян. 1930; № 27, 5 февр. 1930; № 31, 10 февр. 1930.
- ²⁸² Занаятчийска борба, № 6, 13 март 1930.
- ²⁸³ Земледелско знаме (Томов), № 31, 31 ян. 1930; № 32, 7 февр. 1930.
- ²⁸⁴ Пак там, № 31, 31 ян. 1930.
- ²⁸⁵ Земледелска правда, № 4, 8 февр. 1930.
- ²⁸⁶ Лъч, № 337, 25 ян. 1930; Пладне, № 367, 25 ян. 1930; П е т р о в а, Д. Из политическата дейност на БЗНС (1930–1931 г.). – Истор. преглед, 1977, № 1, 24–25.
- ²⁸⁷ Знаме, № 37, 17 февр. 1930.
- ²⁸⁸ Пладне, № 362, 19 ян. 1930.
- ²⁸⁹ ЦПА, ф. 6, оп. 1, а. е. 49, л. 1; Н а у м о в, Г. Работническата партия в..., с. 106.
- ²⁹⁰ ЦПА, ф. 6, оп. 1, а. е. 50, л. 1.
- ²⁹¹ Пак там, а. е. 49, л. 1.
- ²⁹² Н а у м о в, Г. Работническата партия в..., 106–107.
- ²⁹³ ЦДА, ф. 370, оп. 7, а. е. 196, л. 1 сл.; Работническо-селски изборен лист, № 1, 6 февр. 1930.
- ²⁹⁴ ЦДА, ф. 370, оп. 2 а. е. 200, л. 7.
- ²⁹⁵ Н а у м о в, Г. Работническата партия в..., с. 107.
- ²⁹⁶ ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 288, л. 1–11.
- ²⁹⁷ Н а у м о в, Г. Работническата партия в..., с. 108.
- ²⁹⁸ ЦПА, ф. 1, оп. 3, а. е. 129, л. 1–4; ф. 3, оп. 4, а. е. 278, л. 4.
- ²⁹⁹ ЦДА, ф. 370, оп. 7, а. е. 2, л. 2–3; Б а р о в, Н. Цит. съч., 85–86.
- ³⁰⁰ БИА–НБКМ, ф. 315, оп. 1, а. е. 7, л. 40.
- ³⁰¹ Пладне, № 381, 12 февр. 1930; Народ, № 33, 12 февр. 1930; Р а д у л о в, С. Цит. съч., 42–43.
- ³⁰² Родна защита, № 237, 2 февр. 1930; № 238, 9 февр. 1930.

- ³⁰³ Пак там, № 389, 21 февр. 1930; Земледелска правда, № 6, 28 февр. 1930; П е т р о в а, Д. Из политическата дейност..., с. 32 сл.
- ³⁰⁴ Знаме, № 37, 17 февр. 1930; № 39, 19 февр. 1930; Пладне, № 386, 18 февр. 1930; № 388, 20 февр. 1930; Земледелско знаме (Томов), № 33 и 34, 21 февр. 1930.
- ³⁰⁵ Знаме, № 43, 24 февр. 1930.
- ³⁰⁶ Народ, № 40, 20 февр. 1930; Селска дума, № 21, 24 февр. 1930; Слово, № 2303, 17 февр. 1930; Независимост (Ризов), № 2621, 20 февр. 1930.
- ³⁰⁷ Земледелско знаме (Томов), № 33 и 34, 21 февр. 1930; Земледелска правда, № 6, 28 февр. 1930.
- ³⁰⁸ Лъч, № 357, 18 февр. 1930.
- ³⁰⁹ Народ, № 40, 20 февр. 1930.
- ³¹⁰ Независимост (Даскалов), № 2620, 19 февр. 1930; Пладне, № 389, 21 февр. 1930.
- ³¹¹ ЦДА, ф. 371, оп. 1, а. е. 120, л. 6; оп. 5, а. е. 121, л. 2; а. е. 120, л. 25–35; а. е. 126, л. 2–11; а. е. 127, л. 4–8; а. е. 128, л. 4–13.
- ³¹² Пладне, № 381, 12 февр. 1930.
- ³¹³ Слово, № 1965, 1 окт. 1930; № 2516, 5 ноем. 1930.
- ³¹⁴ П е т р о в а, Д. БЗНС в периода на икономическата криза 1929–1934. С., 1979, 21–22.
- ³¹⁵ Независимост (Даскалов), № 2789, 17 септ. 1930; С т о я н о в а, Р. Цит. съч., 46–47.
- ³¹⁶ Независимост (Даскалов), № 2797, 26 септ. 1930; № 2798, 27 септ. 1930.
- ³¹⁷ Пак там; Свободна реч, № 1974, 11 окт. 1930.
- ³¹⁸ П е т р о в а, Д. БЗНС в периода..., 25–28; Свободна реч, № 1981, 19 окт. 1930.
- ³¹⁹ Независимост (Даскалов), № 2809, 11 окт. 1930; Свободна реч, № 1976, 13 окт. 1930.
- ³²⁰ Свободна реч, № 1981, 19 окт. 1930.
- ³²¹ Независимост (Даскалов), № 2824, 29 окт. 1930.
- ³²² Пак там, № 2816, 20 окт. 1930; № 2820, 24 окт. 1930; № 2825, 30 окт. 1930; Свободна реч, № 1997, 5 ноем. 1930; Занаятчийска борба, № 21, 7 ноем. 1930; Радикал, № 88, 7 ноем. 1930; С т о я н о в а, Р. Цит. съч., с. 50.
- ³²³ Независимост (Ризов), № 2828, 4 ноем. 1930.
- ³²⁴ ЦПА, а. к. 32, оп. 1, а. е. 109, л. 1–2.
- ³²⁵ ЦДА, ф. 370, оп. 6, а. е. 183, л. 6.
- ³²⁶ ЦПА, ф. 38, оп. 1, а. е. 605, л. 1–2.
- ³²⁷ Пак там, а. е. 32, оп. 1; а. е. 109, л. 1–2.
- ³²⁸ Пак там, ф. 6, оп. 1, а. е. 76, л. 2; Работническата партия..., 220–221.
- ³²⁹ ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 288, л. 16–28, 31–32.
- ³³⁰ Пак там, ф. 1, оп. 3, а. е. 178, л. 1–5, а. е. 179, л. 2, а. е. 180, л. 1–2.
- ³³¹ ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 192, л. 1–2.
- ³³² ЦПА, ф. 1, оп. 3, а. е. 187, л. 1; а. е. 190, л. 1–2; а. е. 194, л. 1–2; ф. 3, оп. 4, а. е. 278, л. 34, 45, 49, ф. 18, оп. 1, а. е. 13, л. 1, ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 191, л. 2.
- ³³³ Слово, № 2515, 4 ноем. 1930; Свободна реч, № 1999, 7 ноем. 1930.
- ³³⁴ ЦПА, а. к. 35, оп. 1, а. е. 18, л. 1.
- ³³⁵ Демократически сговор, № 2173, 29 ян. 1931.
- ³³⁶ БИА–НБКМ, ф. 315, оп. 1, а. е. 2, л. 38.
- ³³⁷ Демократически сговор, № 2187, 16 февр. 1931; Изгрев, № 14, 20 февр. 1931; Срв. R o t h s c h i l d, J. The Communist Party of Bulgaria. Origins and Development, 1883–1936. New York, 1959, p. 275.
- ³³⁸ Независимост (Даскалов), № 2916, 23 февр. 1931; Демократически сговор, № 2193, 23 февр. 1931.
- ³³⁹ Демократически сговор, № 2199, 2 март 1931; № 2204, 9 март 1931; № 2210, 16 март 1931.
- ³⁴⁰ Родна защита, № 275, 8 ноем. 1930.
- ³⁴¹ Демократически сговор, № 2204, 9 март 1931.
- ³⁴² Р а д у л о в, С. Цит. съч., 54–55.
- ³⁴³ П е т р о в а, Д. Из политическата дейност..., с. 33 сл.

ПРИЛОЖЕНИЕ А

Разпуснати общински съвети

	1926	1927	1928	1929	1930	1931
Януари	37	51	29	41	45	*
Февруари	48	36	64	44	24	31
Март	26	10	9	35	14	43
Април	47	*	17	59	27	35
Май	47	1	10	78	30	
Юни	50	7	52	86	69	65
Юли	43	7	39	*	62	
Август	46	4	41	*	*	
Септември	37	10	38	41	16	
Октомври	28	10	43	35	40	
Ноември	15	20	33	58		
Декември	*	5	*	43	49	

* Няма запазени данни.

Източник: ЦДА, ф. 371, оп. 1, а. е. 301, л. 1-96; а. е. 303, л. 18-357; а. е. 304, л. 15-365; а. е. 305, л. 13-326; а. е. 306, л. 23-352; а. е. 307, л. 1-296; а. е. 308, л. 12-544; а. е. 309, л. 6-495; а. е. 310, л. 29-339; а. е. 311, л. 5-566; а. е. 312, л. 20-508; а. е. 31397-123; а. е. 314, л. 10-94; а. е. 315, л. 408-471; а. е. 316, л. 1-506; а. е. 317, л. 1-397; а. е. 318, л. 1-360; а. е. 319, л. 12-94; а. е. 320, л. 12-461; а. е. 321, л. 2-336; а. е. 322, л. 1-535; а. е. 323, л. 10-393; а. е. 324, л. 6-238; а. е. 327, л. 8-399; а. е. 328, л. 7-353; а. е. 329, л. 22-412; а. е. 330, л. 6-308; а. е. 331, л. 1-286; а. е. 332, л. 15-241; а. е. 333, л. 3-345; а. е. 334, л. 5-375; а. е. 339, л. 16-401; а. е. 340, л. 8-415; а. е. 341, л. 1-200.

ПРИЛОЖЕНИЕ Б

Уволнени кметове

	1926	1927	1928	1929	1930	1931
Януари	30	53	30	36	27	*
Февруари	34	65	35	49	16	20
Март	31	58	11	55	13	46
Април	26	13	4	98	13	47
Май	18	7	2	69	32	22
Юни	47	56	26	76	38	38
Юли	24	66	37	*	48	
Август	36	62	35	*	*	
Септември	38	56	33	33	16	
Октомври	21	56	35	38	54	
Ноември	*	59	18	22	38	
Декември	*	60	*	40	49	

* Няма запазени данни.

Източник: ЦДА, ф. 371, оп. 1, а. е. 301, л. 1-97; а. е. 303, л. 14-286; а. е. 304, л. 5-271; а. е. 305, л. 3-335; а. е. 306, л. 16-351; а. е. 307, л. 6-294; а. е. 308, л. 50-532; а. е. 309, л. 4-487; а. е. 310, л. 4-437; а. е. 311, л. 1-585; а. е. 312, л. 3-526; а. е. 313, л. 1-127; а. е. 314, л. 1-95; а. е. 316, л. 6-405; а. е. 318, л. 4-361; а. е. 319, л. 9-94; а. е. 320, л. 9-449; а. е. 321, л. 5-342; а. е. 322, л. 2-534; а. е. 323, л. 4-385; а. е. 324, л. 3-253; а. е. 327, л. 7-401; а. е. 328, л. 9-338; а. е. 329, л. 28, л. 416; а. е. 330, л. 34-305; а. е. 331, л. 7-293; а. е. 332, л. 12-268; а. е. 333, л. 6-355; а. е. 334, л. 2-373; а. е. 339, л. 4-395; а. е. 340, л. 4-438; а. е. 341, л. 4-210.